

परिच्छेद एक

परिचय

अध्ययनको पृष्ठभूमि

मानिस एक चेतनशील प्राणी हो । आफ्नो जीवनमा आइपर्ने समस्यालाई सहज एवं शुलभ बनाउन ज्ञानको आदानप्रदान हुने गर्दछ । त्यसलाई शिक्षा लिनेदिने प्रक्रिया ज्ञानको आदान प्रदान भनिन्छ । शिक्षाको माध्यमबाट नै व्यक्तिले आफूलाई परिस्कृत र परिमार्जित बनाउँछ । परिस्थिति अनुसार समायोजन हुन सक्ने सक्षमता र असक्षमता निर्धारण प्रक्रिया सँगै औपचारिक शिक्षाको विकास भएको मानिन्छ । अतः नेपालमा शिक्षाको सुरुवात अनियमित, अनौपचारिक हुँदै औपचारिक शिक्षा शुरु भएको थियो । पारिवारिक अनुशासन परम्परा चालचलन, पूख्रौली पेशा सबैले बाह्रखरी अक्षरहरु सिकाउने प्राचीन शिक्षा दिने परम्परा अनियमित तरिकाबाट शिक्षामा देवकुल, गुरुकुल, अनौपचारिक तरिकाबाट दिइने शिक्षा पनि देखिन्छ । दिनहुँ ज्ञान बृद्धि भै भोलिका कर्णधार सबै बालबालिकाहरुलाई आवश्यक सीप, ज्ञान, धारणा, अभिभावक वा गुरुकुलबाट मात्र नभएर परिवार, समाज, राष्ट्रको आवश्यकता अनुसारको शिक्षा दिन विकास भएको शिक्षा नै औपचारिक शिक्षा हो । प्रत्येक व्यक्तिले आफ्नो जीवनको समस्या समाधानका नयाँ उपायहरु प्राप्त गर्ने निकायहरुको रुपमा विद्यालयलाई मान्न थालेपछि शिक्षण संस्था वा विद्यालयको महत्व बढ्न थाल्यो (श्रेष्ठ, २०५८)।

विद्यालयलाई समाजको एक सहपद्धतिका रुपमा मानियो । विद्यालय समाजको एक सहपद्धतिका रुपमा रहेको छ, भन्नुको तात्पर्य विद्यालय समाजको एउटा अङ्गका रुपमा रहेको भन्ने बुझिन्छ । विद्यालय समाजको बालबालिकाहरुलाई शिक्षा दिने संस्था हो, जसलाई समाजले नै स्थापना गर्ने गर्दछ । विद्यालय एउटा यस्तो संस्था हो, जसको कार्य स्तरिय शिक्षा प्रदान गरी समाजको उन्नतिकालागि भावि जनशक्तिको आधार कायम गर्नु हो । विद्यालयले सामाजिक बालबालिकालाई सचेत नागरिक बनाई आफ्नो अधिकार र कर्तव्यप्रति सजग पार्न व्यक्तिमा विविध ज्ञान र सीपको विकास गराउन तथा सामाजिक मूल्य र मान्यता एवम् नैतिकताको ज्ञान प्रदान गरी समाजको चौतर्फी

विकास गराउन प्रयत्नशील रहने भएकाले विद्यालयलाई समाजको एक अङ्गका रूपमा वा सहपद्धतिका रूपमा मानिन्छ (सिंह, २०६५)।

विद्यालय समाजका लागि र समाज विद्यालयका लागि हुन्छ । विद्यालय समाजप्रति उत्तरदायी हुन्छ । यसका सम्पूर्ण क्रियाकलापहरू समाजमुखी हुन्छन् । विद्यालयले समाजको विकास र परिवर्तन गर्दछ । यसै किसिमले समाजले पनि आफ्नो भएभरको सम्पूर्ण साधन र शक्ति विद्यालय स्थापनाकालागि लगाएको हुन्छ । विद्यालयको सम्पूर्ण गतिविधिहरू समाजले निर्धारण गर्दछ (ऐ.ऐ) ।

शिक्षा विना समाजको विकास हुँदैन । त्यस्तै समाज विना शिक्षाको आधार हुँदैन । यस दृष्टिबाट समाज र शिक्षा एक अर्काका परिपूरक एवम् नङ र मासु भैं अन्तरसम्बन्धित छन् । शिक्षा र समाज एक अर्कासँग सदैव प्रवाहित भइरहन्छ । हरेक समाज आफ्नो आवश्यकता सभ्यता एवम् संस्कृति अनुकूल नै शिक्षाको व्यवस्था गरेको हुन्छ । शिक्षा पनि आफ्नो अस्तित्व कायम राख्न समाजको सेवा गर्दछ र समाजबाट सहयोग प्राप्त गर्दछ । शिक्षा नै सामाजिक परिवर्तनको एक मुख्य आधार हो (श्रेष्ठ, २०५८) ।

शिक्षा विकासको प्रारम्भिक चरणमा संस्कृति, कला, बौद्ध र हिन्दु दर्शनबाट अनुप्रेरित शिक्षा पद्धति अन्तर्गत परम्परागत कला संस्कृतिको जर्गेना र स्थानान्तरण गर्न तथा ब्राम्हण, भाइ-भारदार र उच्च धारणाका लागि जिवीका सम्बन्धी पेशागत रूपमा संस्कृत शिक्षा दिने गरिएको पाइए तापनि शिक्षाको औपचारिक संरचना पाइदैन । दोस्रो चरण (निष्कृत्य चरण) राणा कालमा शिक्षा विकासभन्दा राज्य एकीकरणमा ध्यान गएको पाइन्छ । तेस्रो चरणमा शिक्षाको विकास गर्न नचाहदा नचाहदै पनि आफ्नो छोरा र भाइ भारदारहरूको शिक्षाको लागि वि.सं. १९१० मा दरवार स्कूलको स्थापना हुन पुगेको र स्थापना कालमा ल्याइएका शिक्षकहरू अनुसार १९९४ सालमा उक्त विद्यालयमा ४ कक्षासम्म पढाई हुने गरेको पाइन्छ । चौथो चरणमा प्रजातन्त्रको स्थापना पछि स्थानिय स्तरमा बढेको शैक्षिक चासो र शिक्षा प्रति उदारताको कारण विद्यालय खुल्ने क्रममा तिब्रता आउँदै गरेका पाइन्छ (श्रेष्ठ, २०५८)।

प्रजातन्त्रको स्थापनासँगै विद्यालयहरू खुल्नेक्रम तिब्ररूपमा आयो । विद्यालय शिक्षालाई प्रभावकारी बनाउन विभिन्न शिक्षासँग सम्बन्धित आयोगहरू बने र तिनैको

आधारमा पाठ्यक्रम, पाठ्यपुस्तक, शिक्षक आदिको व्यवस्था हुँदै गयो । २००७ देखि २०२७ सम्म विद्यालय शिक्षामा प्राथमिक र माध्यमिक तह गरी २ मात्र तहमा विभाजन गर्ने गरेको देखिन्छ , भने रा.शि.प. को योजना २०२८ लागु भएपछि प्रत्येक तहका निश्चित उद्देश्य निर्धारण गरी पाठ्यक्रमको आधारमा शिक्षा प्रदान गर्ने परिपाटी थालनी गरिएकोले हालसम्म पनि सोही बमोजिम शिक्षा प्रदान गर्ने परम्परा कायम रहदै आएको पाइन्छ । शिक्षा नियमावली २०४९, लागु भए पछि विद्यालय तहलाई पूर्व प्राथमिक, प्राथमिक, निम्न माध्यमिक, माध्यमिक र उच्च माध्यमिक तहमा विभाजन गरियो (अधिकारी, २०६५) ।

उच्च माध्यमिक शिक्षा ऐन २०४६ तथा राष्ट्रिय शिक्षा आयोग २०४९ ले विद्यालय तहलाई प्राथमिक, निम्न माध्यमिक, माध्यमिक तथा उच्च माध्यमिक तहमा विभाजन गर्‍यो । उच्च माध्यमिक शिक्षा नियमावली २०५२ प्रारम्भ भएपछि उच्च माध्यमिक विद्यालयहरूको स्थापना हुन पुगेको हो (ऐ.ऐ.) ।

पाँचथर जिल्लामा वि.सं. २०५३/०५४ सालदेखि हालसम्म जम्मा ३३ वटा उच्च माध्यमिक विद्यालयहरू सञ्चालित रहेका छन् । जस अर्न्तगत +२ सञ्चालित एक वटा क्याम्पस, ० +२ सञ्चालित निजी विद्यालय तथा ३१ वटा सामुदायिक उच्च माध्यमिक विद्यालयहरू रहेका छन् । पाँचथरमा भएका १८ स्रोत केन्द्र मध्ये रानीगाँऊ तथा लिम्बा , २ वटा स्रोतकेन्द्रमा उच्च माध्यमिक विद्यालय छैनन् । अरु स्रोतकेन्द्रमा एकदेखि चार वटासम्म उच्च माध्यमिक विद्यालयहरू रहेका छन् (शैक्षिक भ्रमलक, २०६८) ।

अतः उच्च माध्यमिक शिक्षा ऐन २०४६ तथा उच्च माध्यमिक शिक्षा नियमावली २०५२ अनुसार, उच्च माध्यमिक शिक्षा सञ्चालन गर्नका लागि समुदाय वा विद्यालयले नै शिक्षकको व्यवस्था गर्ने, परिषदबाट स्वीकृत पाठ्यक्रम एवं शैक्षिक सामग्री, कार्यक्रम अनुसार अध्ययन अध्यापनको उचित व्यवस्था मिलाउने । उच्च माध्यमिक शिक्षा सञ्चालनका लागि आवश्यक आर्थिक स्रोत जुटाउने र प्राप्त स्रोतको अधिकतम उपयोग गर्ने, उच्च माध्यमिक शिक्षा सञ्चालन गर्ने सम्बन्धमा परिषद्को नीति, निर्णय तथा निर्देशन अनुरूप कार्य गर्ने भनि विभिन्न जिम्मेवारी र अधिकार

विद्यालयलाई दिइएको छ । विद्यालय समुदायबाट नै निर्माण र व्यवस्थापन भइरहेकोले नीति नियमहरूलाई समेत समुदायले नै कार्यान्वयन गर्नु पर्ने हुन्छ र गरिरहेको छ ।

नेपाल प्राचीन कालदेखि नै जनसहभागिता जुटाउने काम गरिन्थ्यो । यसमा पनि विद्यालय शिक्षाको व्यवस्थापनका लागि समुदायले आफ्नो अमूल्य योगदान दिँदै आएको छ । राष्ट्रिय शिक्षा पद्धतिको योजना लागु हुनुभन्दा अगाडि शिक्षामा जनसहभागिताको व्यापकता बढि थियो,भने राष्ट्रिय शिक्षा पद्धतिको योजना लागु भएपछि यस किसिमको जनसहभागिता घट्दै गएको थियो । तर शिक्षा ऐन सातौं संशोधनपछि पुनःविद्यालय शिक्षाको व्यवस्थापनमा जनसहभागिताको अभिवृद्धि गर्न थुप्रै प्रयासहरू भएका छन् (सक्षमतामा आधारित एक महिने विद्यालय व्यवस्थापन तालिम - पुस्तिका, २०६५) ।

समस्याको कथन

भौगोलिक विकटता,आर्थिक अभाव जस्ता विषयहरूले गर्दा सम्पूर्ण क्षेत्रका बालबालिकाहरू उच्च माध्यमिक शिक्षामा पूर्णरूपले सहभागि हुन पाएका छैनन् । माध्यमिक तह उत्तीर्ण गरी उच्च माध्यमिक तहमा भर्ना हुन नसक्ने र पढाइलाई छोड्ने अवस्थामा किशोर किशोरीहरू पुग्छन् । विद्यालयमा विद्यमान परम्परागत सोच र अवस्था, शिक्षक, विद्यार्थी,सामाजिक,भाषिक,समस्याजस्ता विषयहरूलेमात्र नभएर अभिभावकहरूको विद्यालय प्रतिको नकारात्मक भूमिका जस्ता कुराहरूले उच्च माध्यमिक शिक्षामा समस्याहरू देखिदै आएको पाइन्छ ।

त्रिभुवन विश्व विद्यालयले प्रविणता प्रमाण-पत्र तहलाई विस्थापन गरेपछि उच्च माध्यमिक शिक्षाप्रति समुदायको भुकाव भन बढेको पाइन्छ । स्थानीय स्तरमा नै माध्यमिक तह पूरा गरेर उच्च माध्यमिक तहको अध्ययन गर्न पाउने व्यवस्था उच्च माध्यमिक शिक्षा परिषद्बाट हुदै आएको छ तर सम्बन्धनको लागि आवेदन माग गर्ने र आवश्यक पूर्वाधारहरू पूरा गरेका माध्यमिक विद्यालयहरूलाई उच्च माध्यमिक विद्यालय सञ्चालनको सम्बन्धनमात्र दिने भएकोले समुदायले नै सबै व्यवस्थापन गर्नु पर्ने देखिन्छ । भौतिक व्यवस्थापन,शैक्षिक व्यवस्थापन,आर्थिक व्यवस्थापन जस्ता सम्पूर्ण व्यवस्थापनका क्षेत्रमा समुदायकै सहभागिता र लगानी देखिन्छ । यस्तो विशंपरिस्थितिलाई हृदयंगम गर्दै सरकारी तवरबाट समेत वेवास्ता गरिएको उच्च

माध्यमिक विद्यालय तहको शिक्षालाई व्यवस्थित गर्न समुदायको पूर्ण जिम्मेवारी र अहं भूमिका रहने भएकोले यो समस्यालाई छनौट गरिएको छ ।

माध्यमिक तहको शिक्षा पूरा गरेका बालबालिकाहरूलाई स्थानीय पहुँचमा नै थप दुई वर्षको शिक्षा दिने उद्देश्यले उ.मा.वि.को स्थापना भएको हो । उच्च माध्यमिक शिक्षा ऐन तथा नियमावली अनुसार आवश्यक पूर्वाधार पूरा गरेपछि स्थानीय समुदायले चाहेमा उच्च माध्यमिक विद्यालय सञ्चालन गर्न दिने कुरा उल्लेख छ । नेपाल सरकारबाट कुनै पनि दरवन्दी प्रदान नगरिकन सञ्चालनको अख्तियारमात्र दिएकोले उच्च माध्यमिक विद्यालयहरूको व्यवस्थापनमा शैक्षिक, आर्थिक, व्यवस्थापकीय समस्याहरू रहेका छन् । विद्यार्थीको चाहना अनुसारका विषयहरू अध्ययन, अध्यापन गर्न कठिन भएको छ । माध्यमिक तहमा अध्यापनरत शिक्षकहरूले नै पठनपाठन गरिरहेकोले धेरै समस्याहरू रहेका छन् । सम्बन्धन दिए पछि त्यस्को व्यवस्थापन पनि सरकारले नै लिनु पर्छ ।

अध्ययनको औचित्य

शिक्षा क्षेत्रमा भएको विकास र परिवर्तनले विद्यालयको संख्या दिनानु दिन परिवर्तन हुँदै बालबालिकाहरूलाई आफ्नो पहुँचभित्र रहेर अध्ययन गर्न सहयोग गर्दछ । त्यसैले हाल नेपालका हरेक ग्रामीण तथा शहरी क्षेत्रमा सञ्चालन भईरहेका उच्च माध्यमिक विद्यालयहरूमध्ये सामुदायिक उच्च माध्यमिक विद्यालय सञ्चालनमा समुदायले निर्वाह गरेको भूमिकाको अध्ययनमा निम्न पक्षलाई सहयोग पुग्दछ ।

सामुदायिक उच्च माध्यमिक तहको विकास र उपलब्धिमा चासो राख्ने सरकारी तथा गैरसरकारी संस्थाहरूकोलागि यस अध्ययनले केही हदसम्म सहयोग पुर्याउदछ । यसका साथै यस अध्ययनले सामुदायिक उच्च माध्यमिक विद्यालयको शैक्षिक अवस्थाको अध्ययन अनुसन्धान गर्ने अनुसन्धानकर्ताको लागि सन्दर्भ सामग्रीको रूपका उपयोगी बन्नेछ ।

सामुदायिक उच्च माध्यमिक विद्यालय व्यवस्थापन सम्बन्धि समस्याहरूको अध्ययन गरी सुधारको उपाय अपनाउन विद्यालयलाई सहयोग पुग्दछ । यस अध्ययन कार्यबाट उच्च माध्यमिक तहमा विद्यार्थी भर्नादर, कक्षा छोड्नेदर, उपस्थितिदरको विवरण प्रस्तुत गरी विद्यालयलाई सुधारको उपाय अपनाउन सहयोग पुग्नेछ ।

अध्ययनबाट आएका निष्कर्षहरूलाई नीति,निर्माण गर्ने तहमा समस्याको विस्तृत जानकारी प्राप्त भई नयाँ योजना तथा कार्यक्रम बनाउन र लागु गर्नमा योजनाविद वा सम्बन्धित अधिकारीहरूलाई सहज हुन जानेछ ।

यस अध्ययनबाट सामुदायिक उच्च माध्यमिक विद्यालयको व्यवस्थापकीय अवस्था पत्ता लगाउन जिल्ला शिक्षा कार्यालयलाई नमुना अध्ययन समेत बन्न सक्नेछ । यस अध्ययनबाट सामुदायिक उच्च माध्यमिक विद्यालयको विविध पक्षहरूको बारेमा शिक्षाको वर्तमान भूमिका र सम्भावित भविष्यबारे सहि निष्कर्ष निकाल्न सहयोग पुग्नेछ ।

अध्ययनको उद्देश्य

यस अध्ययनका उद्देश्यहरू निम्न रहेका छन् :-

- (क) सामुदायिक उच्च माध्यमिक विद्यालय व्यवस्थापनमा समुदायको भूमिका पत्ता लगाउने ।
- (ख) सामुदायिक उच्च माध्यमिक विद्यालय व्यवस्थापनमा समुदायको सहभागिता खोज्ने ।
- (ग) सामुदायिक उच्च माध्यमिक विद्यालय व्यवस्थापन प्रक्रियामा संलग्न पक्षको खोजी गर्ने ।
- (घ) सामुदायिक उच्च माध्यमिक विद्यालय व्यवस्थापनमा सुधारका उपायहरू खाज्नु ।

अनुसन्धानात्मक प्रश्नहरू

- (क) सामुदायिक उच्च माध्यमिक विद्यालय व्यवस्थापनमा समुदायको भूमिका के कस्तो रहेको छ ?
- (ख) सामुदायिक उच्च माध्यमिक विद्यालय व्यवस्थापनमा समुदायको सहभागिता कसरी भएको छ ?
- (ग) सामुदायिक उच्च माध्यमिक विद्यालय व्यवस्थापन प्रक्रियामा संलग्न पक्षहरूले के कसरी सहयोग पुऱ्याएका छन् ?

(घ) सामुदायिक उच्च माध्यमिक विद्यालय व्यवस्थापनमा सुधार के कसरी गर्न सकिन्छ ?

अध्ययनको परिसीमा

यो अध्ययन पाँचथर जिल्लाका सामुदायिक उच्च माध्यमिक विद्यालयहरूमध्ये लुङ्गरुपा गाँऊ विकास समिति स्थित श्री महादेव गुप्तेश्वर उच्च माध्यमिक विद्यालय लुङ्गरुपा-५, फूल्पा तथा रानीटार गाँऊ विकास समिति स्थित श्री रानीटार उच्च माध्यमिक विद्यालय रानीटार र श्री इथुङ्ग उच्च माध्यमिक विद्यालय इथुङ्ग, रानीटार पाँचथरमा आधारित छ । आधारभूत रूपमा प्राथमिक तथा द्वितीय तथ्याङ्क विश्लेषण र अध्ययनकर्ताबाट मौखिक प्रश्नोत्तर, छलफल आदिको आधारमा संकलित विवरणमा आधारित रहेको छ । यो अध्ययनको क्षेत्र व्यापक भए पनि समय, श्रोत, साधनको साथै आर्थिक कठिनाईलाई मध्यनजर राखी क्षेत्र सिमीत गरिएको छ । कुनै पनि सोध कार्यको श्रोतहरू सम्पूर्ण तिरबाट नमूना छनौट गरी अध्ययन अधि बढाइएको छ ।

यस अध्ययनमा सामुदायिक उच्च माध्यमिक विद्यालय व्यवस्थापनमा समुदायको भूमिका शीर्षक अन्तरगत समुदायका भूमिका, उ.मा.वि. व्यवस्थापनमा समुदायका सकारात्मक भूमिका, कमजोरीहरू र ती कमजोरीहरू सुधारका उपायहरू जस्ता उद्देश्यमा सीमित गरिएको छ ।

यसमा तथ्याङ्क संकलनका प्रतिक्रियाहरू लिन शिक्षक, प्रधानाध्यापक, अभिभावक, तथा विद्यार्थीको धारणालाई संलग्न गरिएको छ ।

यो अध्ययनको प्रयोजन शैक्षिक योजना र व्यवस्थापनको शोधकार्य को लागि तयार गरिएको हो ।

परिच्छेद दुई

सम्बन्धित साहित्यको पुनरावलोकन र सैद्धान्तिक खाका

अनुसन्धानकर्ताले आफ्नो अध्ययनको क्षेत्रमा पूर्ववत् गरिएको अध्ययन अनुसन्धानका निष्कर्षहरू तथा संगठित रूपमा प्रकाशित गरिएका पुस्तक, पत्र पत्रिका, लेख रचना तथा कृतिहरू अध्ययन गर्ने र त्यसको सारांशलाई आफ्नो अध्ययनमा उल्लेख गर्ने गर्नाले आफ्नो अध्ययनका क्षेत्रमा ज्ञात भएका र वर्तमान सम्म पनि अज्ञात रहेका तथा परीक्षण नगरिएका प्रमाण वा ज्ञानहरू बारे जानकारी प्राप्त गर्न सकिन्छ । उक्त क्षेत्रमा खोज अनुसन्धान गर्नु नै अनुसन्धानको प्रमुख उद्देश्य रहने हुँदा आफ्नो अध्ययनसँग सम्बन्धित पूर्व साहित्यको अध्ययन गरी तिनले निकालेको निष्कर्ष सुझाव तथा अन्तरलाई पत्ता लगाई उक्त अन्तर पूरा गर्ने तर्फ अध्ययनलाई केन्द्रीत गर्नु र पूर्व साहित्यको आधारमा आफ्नो अध्ययनको व्याख्या विश्लेषण गर्ने आधार प्राप्त गर्नु अध्ययन कर्ताको लागि अति आवश्यक हुन्छ । यस विषयमा मिल्दाजुल्दा केही अध्ययन अनुसन्धानहरूको समिक्षा गरी त्यसको आवश्यक पृष्ठपोषण लिएर यो अध्ययन सामग्री तयार पारिएकोछ ।

सम्बन्धित साहित्यको पुनरावलोकन

मुलुकको शैक्षिक, राजनीतिक, आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, औद्योगिक विकासका लागि योग्य जनशक्तिको जरुरत पर्छ । त्यसैले यसका लागि उच्च शिक्षाको आवश्यकता पर्ने हुन्छ । उच्च शिक्षाको व्यवस्थापन कठिन कार्यभित्र पर्छ । जनशक्तिको उत्पादन, विविधता, राष्ट्रिय आवश्यकता, श्रम बजारको विकाश एवम् विविधता, विश्व चुनौतिको प्रभाव आदि समेतको सम्बोधन गर्न सक्ने गरी उच्च शिक्षाको व्यवस्थापन गर्नुपर्ने हुन्छ (पौडेल, २०६७) ।

विद्यालयको नेतृत्व शैक्षिक परिवर्तनमुखी नहुँदासम्म शैक्षिक परिवर्तनको अपेक्षा गर्न सकिदैन । यसका लागि नेतृत्वमा विशिष्ट चरित्रहरू हुनु पर्छ । उसमा समावेशी तथा सहजकारी सक्षमता, सोच एवं व्यवहार गर्ने कला हुनुपर्छ । विद्यालयको विकास प्रति प्रतिवद्ध हुनुपर्छ । विद्यालयका सबै कार्यहरू सिकाइमा सुधार हुने गरी व्यवस्थित

गर्न सक्नुपर्छ । विद्यालय व्यवस्थापनमा कला कौशल हुनु पर्छ र प्रभावकारी व्यवस्थापन गर्नु पर्छ । विद्यालय सुधार योजना मार्फत शिक्षक, समुदाय तथा सिकाईबीच समन्वय स्थापित गरी व्यवस्थापन गर्नुपर्छ (पौडेल, २०६७) ।

शैक्षिक परिवर्तनको लागि अभिभावक तथा समुदायको भूमिका ज्यादै उच्च रहेको छ । विद्यालयका सबै क्रियाकलापहरूमा सहभागि हुँदै, नियमित रूपमा शैक्षिक विकासका पक्षहरूमा अन्तरक्रिया, छलफल, कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने, विद्यालय व्यवस्थापन कार्यमा सक्रिय हुन सक्ने जस्ता क्रियाकलापमा समुदायको भूमिका अपरिहार्य हुन पुग्छ (ऐ. ऐ) ।

काफ्ले (२०६४), का अनुसार विद्यालयको व्यवस्थापन समुदायले जिम्मा लिएर विद्यालय संचालन गर्दा समुदायलाई अपनत्वको भावना पैदा भएर विद्यालयको शैक्षिक भौतिक, आर्थिक अवस्था मजबुद हुन सहयोग पुग्छ भन्ने आसयले सरकारले विद्यालय समुदायलाई जिम्मा लगाउन थालेको हो। त्यसैले बर्तमान समयसम्म आइपुग्दा देशका अधिकांश विद्यालयहरू समुदायमा हस्तान्तरण भएका छन् ।

ओझा (२०६१) ले पाल्पा जिल्लाको सामुदायिक विद्यालयको व्यवस्थापन बारे गरिएको अनुसन्धान प्रतिवेदनमा सामुदायिक विद्यालयका शैक्षिक समस्याहरू, तिनका समाधानका उपायहरू, भौतिक पूर्वाधारहरूको अभाव र त्यसलाई सरकारी र गैर सरकारी निकायहरूबाट भए गरेका प्रयासहरू, विद्यालय व्यवस्थापनमा विभिन्न निकायहरूको भूमिका समस्या समाधानका उपायहरू समेत उल्लेख गरिएको छ ।

कोइराला (२०६३) ले सामुदायिक उ.मा.वि. मा शिक्षण सिकाई सुधारका लागि प्र.अ.को व्यावस्थापकीय भूमिका विषयको अध्ययन गरेको पाइन्छ । विद्यालयमा उपलब्ध भएका स्रोतसाधनको उपयोग गर्दै शैक्षिक प्रगतिको निम्ति कुशल नेतृत्व प्र.अ.मा हुनुपर्ने, विद्यार्थी अनुपातमा शिक्षकको दरबन्दी नहुँदा व्यवस्थापन पक्ष दक्ष सफल हुन नसकेको, अतिरिक्त क्रियाकलाप विद्यालयले नगरेको, उपरोक्त प्राप्तिलाई सही व्यवस्थापन गर्न प्र.अ.मा जेष्ठ योग्यता हुनुपर्छ । विद्यालय सरोकारवाला सबै पक्ष सँग आवश्यक समन्वय र अधिकतम परिचालन विद्यालयको हितमा गराउने प्र.अ.को नेतृत्व महत्वपूर्ण हुने, विषयगत शिक्षकको ब्यावस्था पनि हुनुपर्ने, विद्यालयमा पुस्तकालय, शौचालय हुनुपर्ने, विद्यालयमा अतिरिक्त क्रियाकलापको व्यवस्था साथै

विद्यालयलाई शान्तिक्षेत्र बनाएर विद्यालयको शैक्षिक सुधार हुन सक्ने सुभावहरू प्रस्तुत गरिएको छ ।

खतिवडा(२०६९),उच्च माध्यमिक विद्यालयमा मानव संसाधन व्यवस्थापन विषयमा पाँचथर जिल्लाको रानीटार र लुङ्गरुपा गाँऊ विकास समितिमा सञ्चालित उच्च माध्यमिक विद्यालयहरूमा गरिएको अध्ययनमा विषयगत,योग्य र तालिम प्राप्त शिक्षक कर्मचारीहरूको अभावमा तल्लो तहमा अध्यापनरत शिक्षकहरूले नै बिहानी सत्रमा कम पारिश्रमिकमा काम गरिरहेका अवस्थामा समय व्यवस्थापन गर्न कठिन भइरहेको साथै प्रभावकारी शिक्षणसिकाईमा अवरोध सृजना भइरहेको कुराको बारेमा अध्ययन गरी समाधानका उपायहरूका बारेमा उल्लेख गरिएको पाइयो ।

भट्टराई(२०६९),का अनुसार विद्यालय शिक्षालाई प्रभावकारी बनाउन प्र.अ.तथा शिक्षकहरूको भूमिका लेखाजोखा गर्नुको साथै समाजसेवी र शिक्षाप्रेमीहरूको मत संकलन गरी समस्या समाधानका उपायहरू पत्ता लगाउने उद्देश्यले यो अध्ययन गरिएको थियो । यस शोधको प्राप्तिका हकमा विद्यालय शिक्षा सुधारका लागि प्र.अ.,शिक्षक र समाजसेवीको भूमिकालाई महत्वपूर्ण मानिएको छ । आवश्यक भौतिक साधनहरूको साथै तालिम प्राप्त शिक्षकहरूको अभाव, प्र.अ. को प्रशासनिक कार्यबोझ, आर्थिक अभाव, माथिल्लो निकायबाट सुपरीवेक्षणको अभाव, बाहिरी वातावरणलाई ध्यान नदिनाले शिक्षकको पेशागत विकास, दरबन्दीको अभाव, आदिको अवस्था उल्लेख गर्दै उपयुक्त अवस्था सिर्जना गर्न आर्थिक, शिक्षक तालिम, समुदाय परिचालन, विद्यालयलाई गैर राजनैतिक थलो बनाउने, शैक्षिक सामग्रीको व्यवस्थागर्न प्रधानाध्यापकको मुख्य भूमिका रहन्छ भन्ने कुरा सुभाव दिएको पाइन्छ ।

वस्याल (२०६५),ले तयार पार्नु भएको शैक्षिक गुणस्तरमा शैक्षिक योजना तथा व्यवस्थापन विभागको ऐतिहासिक पृष्ठभूमि नामको लेखले शैक्षिक योजना तथा व्यवस्थापन विभागको ऐतिहासिक पृष्ठभूमि र त्यसको भूमिकाको चर्चा गरेका छन् । शैक्षिक गुणस्तर वृद्धिको लागि योजना र व्यवस्थापनलाई अनिवार्य सर्तको रूपमा लिएका छन् । कुशल व्यवस्थापनले उच्च कार्यशैली र कार्यस्तरको मानवस्रोत तयार हुन्छ । विना ट्राफिकको यातायात भैं अस्तव्यस्त बनेको शैक्षिक योजनालाई सुधार र व्यवस्थित गर्न शैक्षिक व्यवस्थापन आवश्यक हुन्छ । “असल मानिसले असल स्थान

प्राप्त गर्दछ”भन्ने भनाइ कुशल मानवीय स्रोत व्यवस्थापनबाट मात्र संभव हुन्छ । मानवीय स्रोतको आवश्यकता ,महत्व,स्थान ,योग्यता तथा क्षमता जस्ता पक्षको समायोजन कुशल व्यवस्थापनबाट मात्र संभव हुन्छ । शैक्षिक योजना तथा व्यवस्थापकले लागानी प्रक्रिया र उत्पादनका सबै पक्षमा समान प्रभाव पारेको हुन्छ । नयाँ पुस्तालाई गुणस्तरिय जीवनयापन गर्न आवश्यक ज्ञान सीप र अभिवृत्ति शैक्षिक व्यवस्थापनमा भर पर्दछ ।

ढकाल (२०६१),का अनुसार विद्यालयको शैक्षिक सुधारमा प्रधानाध्यापकको भूमिका लेखाजोखा र प्रधानाध्यापकको कामकारवाहीको तुलना गर्दै भएका समस्याहरू समाधान गर्ने उपायहरू बताउने उद्देश्य राखि विश्लेषणात्मक विधिबाट अध्ययन गर्दा अधिकांश प्र.अ.ले शिक्षा नियमावलीमा उल्लेख गरीएको काम कर्तव्य र अधिकार अनुसार नगरेको पाइयो । तुलनात्मक रुपमा सरकारी विद्यालयहरू भन्दा संस्थागत तथा निजी विद्यालयका प्र.अ.ले खेलेको भूमिकालाई उदाहरणीय बनाउन विद्यालयमा आवश्यक आर्थिक स्रोत जुटाउनु पर्ने,तनावमुक्त क्षेत्र बनाउन सबै पक्षबाट उपयुक्त प्रयत्न गर्नु पर्ने,आवश्यक दरबन्दीको व्यवस्था, प्र.अ.एवं शिक्षक बीच राम्रो सम्बन्ध कायम हुनुपर्ने, विद्यालयमा पुरस्कार र दण्डको व्यवस्था गर्नु पर्ने र प्र.अ. स्वयं शिक्षा नियमावलीको पालन गर्ने गराउन सक्ने हुनुपर्ने जस्ता सुझावहरू पाइएका छन् ।

पौडेल(२०६५),ले गर्नु भएको यस अध्ययनमा सिन्धुपाल्चोक जिल्लाका निजी तथा सामुदायिक स्तरमा सञ्चालित विद्यालयहरूबाट परिक्षार्थीहरूको लिङ्ग जाती र श्रेणीको आधारमा शैक्षिक अवस्था पहिचान गर्न खोजिएकोछ । शैक्षिक उपलब्धी किन फरक फरक देखिए र त्यसका समाधानका उपायहरू पत्ता लगाउन सकिन्छ, भन्ने उद्देश्य शोधकर्ताले राखेको पाइयो । यसमा शोधकर्ताले विद्यालयहरूको भौतिक तथा शैक्षिक दुबै व्यवस्थापनको अध्ययनको लागि नमूना छनौट गरी शिक्षक, विद्यार्थी, अभिभावकलाई छनौट गरेको पाइयो । यस शोधपत्रमा तुलनात्मक रुपमा सामुदायिक भन्दा संस्थागत विद्यालयको परीक्षाफल राम्रो देखाइएको छ । यस भित्रका अन्तर वस्तुहरू जस्तै भौतिक व्यवस्थापन, मानवीय स्रोत व्यवस्थापन, आर्थिक व्यवस्थापन, विद्यार्थी संख्या शिक्षक विद्यार्थी अनुपात आदिको खास विश्लेषण गरेको पाइएन । तथ्याङ्क संकलनमा शिक्षक र विद्यार्थी मात्र सीमीत गरेको पाइयो । विद्यालयको अभिन्न

अंगका रूपमा रहेका प्र.अ., प्राचार्य तथा वि.व्य.स.अध्यक्ष वा पदाधिकारीलाई समेत अध्ययनको जनसंख्यामा समेट्नु सादन्त्रिक देखिन्छ ।

प्रसाई (२०६५), ले तयार पारेको सामुदायिक प्राथमिक विद्यालयहरूमा आर्थिक स्रोत व्यवस्थापन प्रक्रियाको अध्ययन गरिएको छ । भौतिक व्यवस्थापन र मानवीय व्यवस्थापन जस्तै आर्थिक व्यवस्थापन पनि प्रमुख हो भनि शोध पत्रमा उल्लेख गरिएको छ । प्राथमिक विद्यालयको आर्थिक स्रोत पहिचान गर्नु, विद्यालयहरू विच आर्थिक स्रोतको तुलना गर्नु र आर्थिक पारदर्शिता र व्यवस्थापन प्रक्रियाको स्थिति पत्ता लगाउन यस शोध पक्षको उद्देश्य रहेको छ । प्राथमिक विद्यालयहरूमा विभिन्न शीर्षक मार्फत प्राप्त अनुदानलाई ५० प्रतिशत विद्यालयहरूले मात्र व्यवस्थापन गर्न सकिरहेको तथ्य यस अध्ययनले देखाएको छ । प्राथमिक विद्यालयहरूले अबैध स्रोत साधन संकलन कार्यमा सक्रिय रहनुपर्ने, सिमित स्रोत साधनलाई प्रभावकारी व्यवस्थापनको पक्षमा लगानी गर्नुपर्ने र निर्णय गरेर खर्च गर्नु पर्ने, सामाजिक लेखा परिक्षण र बाह्य लेखा परिक्षणलाई नियमित गर्ने विद्यालयको आर्थिक व्यवस्थापन स्थानीय संघ सस्थाको सहयोग लिने कुरालाई सुझावको रूपमा शोधकर्ताले प्रस्तुत गर्नु भएको छ ।

बुढाप्रिथी (२०६४) ले गर्नु भएको अध्ययनमा काठमाण्डौ जिल्ला महानगरपालिका तथा ग्रामीण क्षेत्रका सामुदायिक प्राथमिक विद्यालयको शैक्षिक व्यवस्थापनमा प्र.अ को भूमिका र त्यसको प्रभावकारीता शीर्षकमा शोध कार्यमा प्र.अ को कर्तव्य अनुसार गरेका कार्यको पहिचान गर्ने काम, कर्तव्य, र अधिकार र कमजोरीको विश्लेषण गर्ने प्र.अ को भूमिकामा देखिएका समस्या र त्यसको निराकरणका सुझाव दिने उद्देश्यले अध्ययन अगाडि बढाइएको छ । यस अध्ययनको प्राप्तमा विद्यालय शिक्षालाई हेर्दा व्यवस्थापनको महत्वपूर्ण भूमिका प्र.अ को हुने अन्यकुरामा शिक्षक दरबन्दी शैक्षिक उपलब्धता र उपयोगमा कमी, भौतिक सुधारमा कमी, वि.व्य.स र को अवस्थामा तालिमको अभाव, सरोकारवालाहरूको निष्क्रियता, प्र.अ को योग्यता शिक्षा नियमावलीमा व्यवस्था भए अनुसार हुनुपर्ने र कुशल प्र.अ को पदस्थापना गरी शिक्षक, अभिभावक, वि.व्य.स, पि. टि .ए को सक्रियता बढाउनु पर्ने, शिक्षक तालिममा जोड दिनुपर्ने, शैक्षिक सामग्रीको निर्माण र प्रयोगमा जोड दिनुपर्ने,

प्र.अ.स्रोत व्यक्ति, विद्यालय निरीक्षक, बाट कक्षा अवलोकन गर्नुपर्ने साथै पृष्ठपोषण दिनुपर्ने जस्ता सुझावहरू प्रस्तुत गर्नु भएको छ ।

धामी (२०६१) का अनुसार विद्यालय व्यवस्थापन समितिको इच्छा विपरित शिक्षक नियुक्ति, सरुवा, बढुवा, पुरस्कार, दण्ड, सजाय, मूल्यानङ्कन तथा कर्मचारी विकास, कल्याणकारी कार्यक्रम, र कार्यविवरण इत्यादि जस्ता व्यवस्थापकीय कार्य अबै पनि केन्द्रीय निकायको भूमिका तथा नियन्त्रणभन्दा बाहिर जान सकेको छैन । यसको प्रत्यक्ष असर शिक्षक को प्रति उत्तरदायी हुने ? स्थानीय नेतृत्व वा केन्द्रीय निकाय प्रति ? अब स्पष्ट छैन । ऐन नियम तथा विद्यालय व्यवस्थापन हस्तान्तरण निर्देशिकामा देखिएका दुविधाहरूले शिक्षकलाई दण्ड तथा सजाय कसले गर्ने ? प्र.अ., विद्यालय व्यवस्थापन समिति, समुदाय तथा स्थानीय निकायले जिल्लास्तर, क्षेत्रीयस्तर तथा राष्ट्रियस्तरका प्रशासक कसले गर्ने ? यसको बारेमा नीतिगत अस्पष्टता कायमै छ । यदि यस्तो अधिकार विद्यालय व्यवस्थापन समूहलाई नहुने हो भने विद्यालयमा आधारित शिक्षक तथा कर्मचारी व्यवस्थापन हुन सक्ला र ? अहिले पनि शैक्षिक प्रशासक तथा व्यवस्थापनका लागि यो कुरा हाँक र चुनौती बनेको छ ।

राष्ट्रिय शिक्षा आयोगको प्रतिवेदन (२०४९) का अनुसार शिक्षकहरूको नियुक्तिलाई व्यवस्थित गरिनु पर्ने, धेरै वर्ष अस्थायी रूपमा शिक्षक भर्ना गर्ने प्रथा हटाइनु पर्ने, शिक्षकहरूका लागि नियमितरूपमा सेवा प्रवेश तथा सेवाकालीन तालिमको व्यवस्था गरिनु पर्ने, शिक्षकहरूको विवरणलाई जिल्ला शिक्षा कार्यलयमा अध्यावधिक रूपमा राख्नु पर्ने जस्ता सुझावहरू दिएको छ । शिक्षा नियमावली २०५९ (तेस्रो संशोधन २०६२ सहित) मा सामुदायिक विद्यालयमा शिक्षक व्यवस्थापन अन्तरगत शिक्षक नियुक्ति, सरुवा, बढुवा, शिक्षक दरबन्दी, शिक्षक-विद्यार्थी अनुपात, तालिम, पुनर्ताजगी तालिम, प्र.अ. छनौटका आधारहरू, दण्ड र पुरस्कार सम्बन्धी व्यवस्था गरेको पाइन्छ । शैक्षिक व्यवस्थापन प्रक्रिया एउटा शैक्षिक प्रगति हो जसले बदलिदो परिवेशको सन्दर्भमा मानिसँग र मानिसबाट कार्य सम्पादन गर्ने लक्ष्य लिएको हुन्छ ।

शिक्षा सम्बन्धी उच्चस्तरीय कार्यसमितिको प्रतिवेदन (२०५८) का अनुसार प्र.अ.को पदलाई व्यवस्थापक, विद्यालय तहको प्रशासक र सक्षम शैक्षिक नेतृत्व प्रदान गर्ने दायित्वका रूपमा सुदृढ गर्न नसकिएको एवं प्र.अ.को नियुक्ति, काम, कर्तव्य तथा

अधिकार नाम मात्रको रहेको कारणबाट अपेक्षित भूमिका निर्वाह हुन नसकेको कुरा अन्य उच्चस्तरीय राष्ट्रिय शिक्षा आयोगको प्रतिवेदन २०५५ ले स्वीकार गरेको छ । प्र.अ.को भूमिकालाई प्रभावकारी बनाउने उपायहरूको सम्बन्धमा उक्त प्रतिवेदनले प्राथमिक तहमा निम्न माध्यमिकको, नि.मा.तहमा माध्यमिकको र माध्यमिक तहमा उच्च माध्यमिकको योग्यता भएका शिक्षकलाई प्र.अ.बनाइनु पर्ने र तलवमानको २५% रकम प्र.अ. भत्ताको व्यवस्था गरी प्र.अ.को काम, कर्तव्य र अधिकार ऐनद्वारा नै व्यवस्थित गरिनुपर्ने सुझाव दिएको छ ।

शिक्षा तथा खेलकूद मन्त्रालय एक भ्रमक (२०६३) का अनुसार शिक्षक व्यवस्थापन अन्तर्गत शिक्षकहरूको छनौट, तालिम संचालन, पदोन्नति तथा मूल्याङ्कनको अनुगमन गर्ने, शिक्षकहरूको वृत्तिविकासका लागि नीति तयार गर्ने, शिक्षकहरूको प्रभावकारिता बनाउनका लागि अध्ययन अनुसन्धान गर्ने गराउन र शिक्षकहरूको भर्ना, सरुवा, पदोन्नति जस्ता कुराहरूमा पर्न आएका उजुरीमा आवश्यक कारवाही गर्ने जस्ता पक्षहरू पर्दछन् ।

खनाल (२०५९),का अनुसार व्यवसायिक, प्रशासकीय तथा व्यवस्थापकीय व्यक्तिहरूका विद्यार्थीहरूको असफलता दर २७% छ भने अन्य समूहका विद्यार्थीहरूको असफलता दर ६९% छ । अभिभावकको शिक्षा, व्यवसाय, परिवारको आकार, आय तथा संस्कृति उच्च भएका विद्यार्थीहरूको शैक्षिक उपलब्धि निम्न समूहका विद्यार्थीहरूको तुलनामा उच्च देखिएको देखाईएको छ ।

वि.सी.(२०५९),का अनुसार शिक्षा विकासको मेरुदण्ड भएकाले विकसित समाजको लागि समयसापेक्ष एवं उपयोगी शिक्षा आवश्यकता पर्दछ भनी औल्याएका छन् । शिक्षण सिकाई वातावरणलाई प्रभावकारी तथा आकर्षक बनाउनका लागि शिक्षक, व्यवस्थापन पक्ष र निरीक्षकहरूको त्रिकोणात्मक प्रयासलाई जोड दिएका छन् ।

विद्यालयको शिक्षण सिकाई क्रियाकलापमा प्रभावकारिता नआउनुका पछाडि संबन्धित व्यवस्थापन पक्ष, शिक्षक निरीक्षकले ३ प्रकारका (शैक्षिक, आर्थिक र व्यवस्थापकीय) समस्याबाट थिचिएको तथ्यलाई देखाउँदै समाधानका लागि विभिन्न किसिमका तालिममा सहभागी हुन पाउने अवसरको सुनिश्चितता, समयसापेक्ष रुपमा शिक्षक, निरीक्षक र व्यवस्थापन पक्षको न्यूनतम योग्यतामा पुनर्विचार गरी संशोधन

गर्नु पर्ने, पदोन्नतीको अवसरहरू सिर्जना गर्नुपर्ने, केन्द्रीय अनुगमन पद्धतिलाई प्रभावकारी बनाई कार्यान्वयनमा ल्याउनु पर्ने, निरीक्षकलाई दैनिक भ्रमण भत्ता, फिल्ड भत्ता, यातायातको सुविधाको व्यवस्था मिलाउनु पर्ने, व्यवस्थापन समितिका पदाधिकारीहरूलाई समेत बैठक भत्ताको व्यवस्था, केन्द्रीय, क्षेत्रीय र जिल्लास्तरको छुट्टै निरीक्षण एकाई कार्यालयको व्यवस्था गरी निरीक्षण संबन्धी नीति निर्माण, अनुगमनको प्रभावकारिताको लागि शिक्षा मन्त्रालय र शिक्षा विभागको उचित व्यवस्था मिलाउनु पर्ने, विद्यालयलाई पवित्र शैक्षिक स्थलको रूपमा रुपान्तरण गर्नका लागि राजनैतिक हस्तक्षेपबाट टाढा राखिनु पर्ने जस्ता उपायहरू अवलम्बन गर्नुपर्ने मार्ग निर्देशन गरिएको छ ।

निरौला (२०६३) को अप्रकाशित शोध-पत्र अनुसार विद्यालयमा समुदायद्वारा हुने व्यवस्थापनको प्रभावको विषयमा अध्ययन गरी प्राप्त निष्कर्षहरू उल्लेख गरेका छन् । सरकारी विद्यालयको व्यवस्थापन समुदायद्वारा हुने हुँदा शैक्षिक विकास तथा गुणस्तरीय आउने सुधार उल्लेख गरेका छन् । तिनीहरूमा विद्यार्थीको भर्नादरमा वृद्धि हुनु, कक्षा छोड्ने दरमा कमि आउनु, शिक्षक-विद्यार्थीको औषत उपस्थिति बढ्नु आदि उल्लेख गरेका छन् । समुदायको विद्यालयमा प्रभाव बढाउँदा वि.व्य.स.ले आफू नै सर्वोच्च प्रशासक ठान्ने, अनुदानको रकम दुरुपयोगको केही सम्भावना हुनु, राजनैतिक चलखेल विद्यालयमा बढ्नु, सरकार शैक्षिक दायित्वबाट क्रमशः पन्छिन खोज्ने जस्ता नकरात्मक प्रभावको बारेमा शोध अध्ययन निष्कर्ष निकालिएको छ ।

उक्त अध्ययनमा विद्यालयको व्यवस्थापन अभिभावकले लिन अभिभावकको क्षमता अभिवृद्धि र सचेतना कार्यक्रम ल्याउनु पर्ने, वि.व्य.स., शिक्षक र अभिभावक बीच समय-समयमा अन्तरक्रिया हुनुपर्ने कुरा जोड दिइएको छ । यसैगरी वि.व्य.स. विद्यालयको सर्वेसर्वा निकाय होइन, केवल विद्यालय विकासको सच्चा सहयोगी हो भन्ने सचेतना वि.व्य.स.मा ल्याउनु पर्ने, सरकार शैक्षिक दायित्वबाट मुक्त हुन चाहेको होइन भन्ने कुरा स्पष्ट गरिएको छ । यस प्रकार उक्त शोध पत्रमा शोधकर्ताले समुदायमा विद्यालयमा विद्यालयको हस्तान्तरण गर्दा देखा पर्ने दुवै पक्षको गहन अध्ययन गरी वि.व्य.स. तथा प्र.अ. लाई व्यवस्थापीय तालिम सञ्चालन गर्ने, जनचेतना अभिवृद्धि गर्नुपर्ने, शिक्षकका पेशागत सुरक्षाको ग्यारेन्टी हुनु पर्ने, शिक्षामा

गरिने लगानी वृद्धि गरिनु पर्ने, व्यवसायिक तथा रोजगारमूलक शिक्षामा जोड दिनु पर्ने सुभावहरु समेटिएका छन् ।

बस्नेत (२०६७) विद्यालयको योजना निर्माणमा वि.व्य.स.को भूमिका विषयको शोध-पत्रलाई पनि यस शोधको पूर्व सायित्यको रुपमा लिइएको छ । उक्त शोध पाँचथर जिल्लाको नागि स्रोत केन्द्र अन्तर्गतका ६ वटा विद्यालयहरुलाई नमूनाका रुपमा छनौट गरि अध्ययन गरिएको छ । विद्यालयले गर्ने विभिन्न योजनाहरुमा विद्यालय तथा समुदायको प्रतिनिधीमूलक संस्था, विद्यालय व्यवस्थापन समितिको भूमिकाले यसको निर्माण र कार्यान्वयनमा गर्ने क्रियाकलापहरुको अध्ययन मुख्य रुपमा गरिएको छ । यस क्षेत्रका विद्यालयहरुले भोग्नु परेका समस्याहरु खोतल्ने प्रयास उक्त शोधले गरेको छ । विद्यालयले आफ्नो योजना छनौट निर्माण र कार्यान्वयनमा उल्लेखनीय सहयोग गर्ने वि.व्य.स. पदाधिकारीहरु, शिक्षक, प्र.अ. र अभिभावकहरुलाई विद्यालय स्रोत र जिल्लाले छनौट गरी उचित प्रोत्साहन र पुरस्कारको व्यवस्था गर्दा अभिभावक र सरोकारवालाहरुको विद्यालय प्रति चासो बढ्ने र विद्यालयमा अनावश्यक रुपमा हुने राजनीतिक हस्तक्षेप, वि.व्य.स. पदाधिकारीहरुले स्वेच्छाचारी ढंगले निरकुंश शैलीमा काम गर्ने आदि कारणलाई पनि दूर गर्नु पर्ने धारणा शोधको रहेको छ ।

उक्त अध्ययनमा विद्यालयको “योजना” शिर्षक दिइएता पनि विशेष गरि कस्तो योजना कुन योजना भनि स्पष्ट रुपमा किटान नगरि शोधको विषय वस्तुले मात्र विद्यालयको भौतिक पक्षलाई योजनाको रुपमा समेटेको छ । विद्यालयमा निर्माण र कार्यान्वयन हुनेगरेको विद्यालय सुधार योजनालाई वास्तविक रुपमा विद्यालय र समुदाय प्रति उत्तरदायी बनाउन र कार्यान्वयन गर्ने पक्षमा शोधले गहिरिएर ध्यान दिन सकेको छैन । विद्यालयको भौतिक, आर्थिक मात्र नभएर शैक्षिक पक्षको विकासको लागि विद्यालय व्यवस्थापन समितिको क्षमता अभिवृद्धि गर्ने तर्फ निरन्तर प्रयास गर्नुपर्ने क्रियाकलापहरुको विस्तृत योजना शोधमा आवश्यक देखिन्छ । विद्यालयको व्यवस्थापन समुदायमा हस्तान्तरण भएपछिको प्रभाव अध्ययन गर्नु आवश्यकछ । समुदायमा हस्तान्तरण भएका र नभएका सरकारी विद्यालयको सञ्चालन रेखदेख र व्यवस्थापनको जिम्मा विद्यालय व्यवस्थापन समितिलाई दिएको अवस्थामा विद्यालयमा निर्माण गरिने विद्यालय सुधार योजना र यसको प्रभावकारी कार्यान्वयनमा समुदायको

प्रतिनिधित्व समेत गर्ने वि.व्य.स.को वर्तमान अवस्थाको भूमिका बारेमा थप अध्ययन आवश्यक देखिन्छ । यसरी नै उपरोक्त सुझावहरु शोधकर्ताले प्रस्तुत गरेता पनि विद्यालय व्यवस्थापन समितिको सक्रिय सहभागिताले विद्यालयको भौतिक निर्माणका योजना निर्माणमा, त्यसको प्रभावकारी कार्यान्वयन गरी काम सम्पन्न गर्न, गराउन तथा सही प्रयोग गर्न के कस्तो भूमिका रह्यो र के कति उपलब्धि हासिल भयो सो को थप अध्ययन गर्न जरुरी देखिन्छ ।

गौतम(२०६१) को अप्रकाशित शोध पत्र विद्यालयको व्यवस्थापनमा समूदायको भूमिका लाई पनि यस शोधको पूर्व सहित्यको रुपमा लिइएको छ । उक्त शोध अनुसार सामुदायिक विद्यालयको व्यवस्थापन र विकासमा समूदायको प्रतिनिधित्व गर्ने प्रमुख संस्था वि.व्य.स.को भूमिका के-कस्तो रहेको छ भनी अध्ययन गरिएको छ । उक्त शोध अनुसार विद्यालयलाई एक सशक्त सामुदायिक संस्थाको रुपमा विकास गर्न विद्यालयका सरोकार वालाहरुको भूमिका र त्यसमा प्रमुख गरेर वि.व्य.स.लाई विकेन्द्रिकरणको सिद्धान्त अनुसार समुदायको क्रियाशिलता बढाउने उपायहरु प्रस्तुत गरिएका छन् । समूदायमा हस्ताहन्तरण भएका विद्यालयहरु र तिनीहरुको समूदायसँगको सम्बन्ध र विद्यालयको विकासमा बढी केन्द्रित भएको छ भन्ने समूदायलाई स्वःस्फूर्त रुपमा विद्यालय विकासमा अभिप्रेरित गर्ने तर्फ जोड दिन खोजिएतापनि त्यसमा लागी गर्ने क्रियाकलापमा बढी ध्यान दिन सकेको देखिदैन ।

पुरी(२०६१),का अनुसार सबै उच्च मा.वि.हरूमा शिक्षक कर्मचारी छनौट गर्ने प्रक्रिया आ-आफ्नै किसिमको छ । केही उ.मा.वि.हरूमा स्नातक उत्तीर्ण गरेका शिक्षकहरूलाई कक्षा लिन छनौट गरिएको छ । उच्च माध्यमिक शिक्षा बोर्डले उ.मा.वि.मा पढाउन स्नातकोत्तर हुनुपर्दछ भन्ने बाहेक शिक्षक कर्मचारी छनौट गर्न कुनै पनि नीति नियम निर्माण गरेको छैन । सबै उ.मा.वि.हरूले ठोस नीति नियम विना शिक्षक कर्मचारीको छनौट गरेको पाइन्छ । शिक्षा मन्त्रालय, त्रि.वि.वि. र उच्च माध्यमिक शिक्षा बोर्डबीच शिक्षक व्यवस्थापनलाई सुव्यवस्थित बनाउन अनुभव आदान प्रदान गर्न समन्वयको अभाव देखिन्छ । विभिन्न उ.मा.वि.हरूमा एउटै तहका शिक्षक/शिक्षिकाहरूलाई समान किसिमले पारिश्रमिक दिएको देखिदैन । सबै

उ.मा.वि.हरूमा विद्यार्थीको शुल्क र शिक्षक अभिभावकको सहयोगबाट आर्थिक व्यवस्थापन गरिएको छ ।

गौतम(२०५८),का अनुसार शैक्षिक स्तर प्राप्तिका लागि हाम्रो शैक्षिक प्रशासन यन्त्र विद्यमान प्रजातान्त्रिक आदर्श र शैली अनुरूप छ त ? भन्ने प्रश्न खडा भइरहेको छ । प्रजातन्त्रको उद्देश्यसँगै नयाँ आकांक्षा, उत्साह आस्था र विश्वास बोकेर आएको नयाँ समाजलाई उही पुरानै ढाँचाको शैक्षिक प्रशासन र शैक्षिक क्रियाकलापले हाम्रो शैक्षिक गुणस्तर वृद्धि हुने गुन्जायस देखिदैन । तथापि आजसम्म पनि सिद्धान्तमा शैक्षिक प्रशासनमा दक्ष, कुशल, प्रशिक्षित योग्य कर्मचारी आवश्यक पर्छ भन्ने धारणा सबैलाई थाहा छ । मुलुकको शिक्षा नीतिलाई सही रुपमा कार्यान्वयन गर्ने काम पनि शैक्षिक प्रशासकको नै हो । तसर्थ शिक्षा नीतिको सफल, असफल वा शैक्षिक गुणस्तर वृद्धि वा कम गर्ने कार्यमा पनि कर्मचारी वर्गको नै ठूलो हात हुन्छ । यसरी शिक्षा नीति र शैक्षिक प्रशासनमा प्रभावकारिता ल्याउन मुख्यतः शिक्षक र शैक्षिक प्रशासनका कर्मचारीवर्ग नै ठूलो कुरा भएकोले यस उद्देश्य प्राप्तिका लागि शिक्षक प्रशिक्षक तथा शैक्षिक प्रशासनमा कर्मचारी छनौट प्रक्रिया पनि परम्परागत ढाँचाबाट परिवर्तन गरी हाल सम्म कायम रही आएको शैक्षिक प्रवेशद्वारलाई फराकिलो पार्नु पर्ने देखिन्छ ।

विद्यालयमा कार्यरत योग्य शिक्षकहरूमध्ये केही प्रतिशतलाई शैक्षिक प्रशासन तथा निरीक्षण कार्यमा सहभागी गराउन सकेमा हालसम्मको विद्यमान विद्यालय र शैक्षिक प्रशासनबीच वृद्धो दूरीलाई कम पाउँ शिक्षक एउटा 'क्याडर' र शैक्षिक प्रशासनका हाकिमे प्रवृत्तिका कर्मचारी अर्का 'क्याडर' का भनी मनोगत संकीर्ण अन्तराललाई फराकिलो पाउँ सामन्जस्य तर्फ उन्मुख गराउन सहयोग पुग्ने आशा गर्न सकिन्छ । अन्यत्र कतै विक्ने क्षमता नराखे पछि त्यस्तो व्यक्ति शिक्षामा फिट हुन्छ भन्ने मान्यता जब वढ्दै जान्छ तब त्यसले शैक्षिक गुणस्तरलाई सबल प्रदान गर्दैन । शिक्षाको गुणस्तर अब्ग खस्कदै जान्छ । (शिक्षा सौगात, २०६८) ।

हाडा(२०५७),का अनुसार शैक्षिक विकासमा निजीक्षेत्रको भूमिका अहम् रहेको कुरा सबैलाई थाहा छ । तर शैक्षिक जगतभित्र निजी शैक्षिक संस्थाहरूमा वढ्दै गएको व्यवसायिक प्रवृत्तिमा भने रोक लगाउनु पर्दछ । यसका लागि स्पष्ट, पारदर्शी र विकासमा सघाउ पुग्ने नीति, नियम, अनुगमन र दण्डको व्यवस्था गरी तिनको राम्रो

कार्यान्वयन हुनुपर्दछ । यसका साथै शिक्षामा एकरूपता ल्याउन सबै वर्ग र क्षेत्रमा समान रूपमा स्तरीय शिक्षा पुऱ्याउन, शैक्षिक क्षेत्रमा देखिएका विकृतिको अन्त्य गर्न र शिक्षामा गुणस्तर कायम गर्न शैक्षिक संस्थाहरूलाई आवश्यक भौतिक पूर्वाधारका साथ सवल र सक्षम बनाउने तर्फ दरिलो कदम चाल्नु आवश्यक देखिन्छ । अर्को कुरा शैक्षिक गुणस्तर वृद्धि गर्ने कार्यमा सरकारको दायित्व ज्यादै ठूलो हुन्छ । शिक्षकहरूको छनौट देखि दिएर विद्यालय व्यवस्थापन र निरीक्षण कार्यको प्रभावकारिता आदि विषयमा सरकार ज्यादै चनाखो रहनु पर्दछ । शिक्षक जस्तो सेवामूलक र मर्यादित पेशामा नियुक्ति गर्दा राजनैतिक पूर्वाग्रह रहन गयो भने पेशागत मर्यादा कायम रहन सक्दैन । सरकारी विद्यालयहरूमा स्थायी वा अस्थायी शिक्षकहरूको छनौटमा योग्यता भन्दा भनसुन र राजनीतिले प्राथमिकता पाएको देखिन्छ (विकासको निम्ति शिक्षा, २०५७) ।

माथि उल्लेखित लेख, आयोगका प्रतिवेदन तथा शोधपत्रहरूको पुनरावलोकनबाट निम्न निचोड निकाल्न सकिन्छ ।

व्यवस्थापन कार्यलाई वैज्ञानिक बनाउनु, विद्यालय व्यवस्थापन पक्ष सवल भएमा मात्र गुणस्तरीय शिक्षा प्राप्त गर्न सकिने, संस्थागत विद्यालयमा भन्दा सामुदायिक विद्यालयहरूमा गुणस्तर खस्कीएको, अभिभावकको शिक्षा, व्यवसाय, परिवारको आकार, आय तथा संस्कृतिको शैक्षिक उपलब्धिलाई प्रभाव पारेको, प्र.अ.लाई व्यवस्थापक, विद्यालय तहको प्रशासक र शैक्षिक नेतृत्व प्रदान गर्ने दायित्वका रूपमा सुदृढ बनाउन नसकिएको, शिक्षकहरूको नियुक्ति, सरुवा, बढुवा, छनौट, तालिम, वृत्तिविकास आदि नियम संगत रूपमा कार्यान्वयन नभएकाले शिक्षक व्यवस्थापन प्रभावकारी नभएको र शिक्षा प्रणाली तथा शिक्षण सिकाई प्रक्रियासँग संबन्धित सबै तत्व शिक्षाको गुणस्तरसँग आवद्ध भएका हुन्छन् । ती मध्ये केही महत्वपूर्ण तत्वहरू शिक्षक, विद्यार्थी, शिक्षण विधि, शैक्षिक सामग्री, परीक्षण प्रणाली, मूल्याङ्कन, शिक्षण संस्थाको संगठनात्मक ढाँचा, तहगत अन्तरसम्बन्ध, अभिभावक शिक्षा प्रेमी आदिको समुचित व्यवस्थापन, परिचालन र सदुपयोगबाट मात्र शिक्षाको स्तरीयता कायम राख्न सकिन्छ ।

उपरोक्त अध्ययनहरू शिक्षा क्षेत्रका धेरै पक्षलाई समेट्ने खालका भएतापनि यस अध्ययनलाई थप प्रस्ट्याउन सहयोग पुर्याउने भएकोले ती चिन्तनहरूलाई यस शोध कार्यमा समेट्ने प्रयास गरिएको छ ।

सैद्धान्तिक खाका

उच्च माध्यमिक विद्यालय व्यवस्थापनमा समुदायको भूमिका सम्बन्धमा विश्लेषणात्मक अध्ययनको क्रममा एफ.डब्लु.टायलरको वैज्ञानिक व्यवस्थापन सिद्धान्तको खाकालाई जोडेर विश्लेषण गरिएको छ ।

प्रसिद्ध समाजशास्त्री टायलरले सन् १९११ मा प्रयोगमा ल्याएको यस सिद्धान्तमा व्यवस्थापक र कामदारको सम्बन्धमा उद्योगले प्रगति गर्ने र नगर्ने भन्ने विषयमा केन्द्रीत रहने कुरा उल्लेख गरेका छन् । कुनै पनि संगठनमा कार्य गर्नेहरूबीच राम्रो मानव सम्बन्ध भएमा मात्र कार्य सम्पादन राम्रो, चाँडो र स्तरिय हुने तथा यसको विपरित मानव सम्बन्ध नराम्रो भएमा कार्य सम्पादन ढिलो, नराम्रो र कम गुणस्तरीय हुने कुरा उल्लेख गरेका छन् । व्यवस्थापकले आफ्नो स्थिति, कार्य विश्लेषण, कार्य तथा कामदार उपयुक्त हुनु पर्ने, व्यवस्थापकले कार्यको जिम्मेवारी लिनु पर्ने जस्ता कुरामा जोड दिएका छन् । यस विधिले कार्यहरु ठीक सम्पादनमा द्रुतता बढाउने , दक्षता बढाउने, सहयोग र उत्प्रेरणा प्रदान गर्दछ । वैज्ञानिक व्यवस्थापनले मानवीय पक्ष, व्यवहारिक पक्ष, सामाजिक पक्ष, सहयोगात्मक पक्ष, आर्थिक पक्ष, सांस्कृतिक पक्ष जस्ता कुरामा जोड दिने कुरा टायलरले आफ्नो सिद्धान्तमा उल्लेख गरेका छन् (कोइराला र श्रेष्ठ, २०६२) ।

उनका अनुसार संगठनको कुनै पनि वस्तु उत्पादन गर्न लाग्ने समयको अध्ययन गरी सोही अनुसार निश्चित र स्तरयुक्त समयको निर्धारण गर्ने र सोही अनुसार उत्पादकत्व बढाउनेतर्फ व्यवस्थापन गर्नुपर्दछ । कुनै पनि संगठनमा कामदारलाई उसको क्षमताअनुसार उच्च स्तरको कामको प्रबन्ध मिलाउनु पर्दछ । परम्परागत अव्यवस्थित रूपमा काम गर्ने प्रणालीलाई परिवर्तन गरी कर्मचारीको रुची, क्षमताको आधारमा कार्य विभाजन गरिनु पर्दछ । कर्मचारीलाई कामको छनौटमात्र नभई काम गर्ने तरिका समेतको व्यवस्था गरिनुका साथै व्यवस्थापकीय पक्षमा समेत ध्यान दिनु पर्दछ । कामको स्पष्ट जिम्मेवारी, नियन्त्रण, सुपरिवेक्षण गर्ने कार्य गर्नु पर्दछ र

प्रत्येक तहमा नियन्त्रणको समुचित व्यवस्था गर्नु पर्दछ । संगठनमा व्यवस्थापनको महत्वपूर्ण भूमिका रहन्छ । हरेक पक्षलाई कार्यगत रुपमा लिनु पर्दछ । साथै व्यवस्थापकीय कार्य संचालन गर्दा कामको व्यापकता, जटिलता र व्यावहारिक पक्षलाई समेत ध्यान दिनु पर्दछ । व्यवस्थापन प्रभावकारी रुपमा संचालन नभएमा अपेक्षा अनुसार सफलता हासिल गर्न सकिन्न (कोइराला र श्रेष्ठ, २०६२) ।

यसरी वैज्ञानिक व्यवस्थापनको सिद्धान्तमा टायलरले अवलोकन, मूल्याङ्कन, प्रयोग तथा निचोड जस्ता तत्वको समावेश गरेका छन् । कामको प्रभावीकरण, सरलिकरण, समय र गतीको अध्ययन गरी दैनिक योजना र कामदार छनोटसँग तालिमको समेत व्यवस्था गरी काममा सरलिकरण गर्न सकिन्छ । फलस्वरूप कामदार कामप्रति उत्प्रेरित भई उत्पादकत्व बढाउन सकिन्छ भन्ने उनको धारणा रहेको छ ।

अतः यस अध्ययनको लागि टायलरको वैज्ञानिक व्यवस्थापन सिद्धान्तलाई उच्च माध्यमिक विद्यालय व्यवस्थापनसँग तुलना गरिएको छ । उपरोक्त सिद्धान्तलाई मानवीय पक्ष, आर्थिक पक्ष, सामाजिक पक्ष र सहयोगात्मक पक्षसँग सम्बद्ध गरी तथ्याङ्कको व्याख्या र विश्लेषण गरिएको छ ।

शैक्षिक उपादेयता

एफ.डब्लु.टायलरको वैज्ञानिक व्यवस्थापनको सिद्धान्त अनुसार व्यवस्थापक र कामदार बीचको सम्बन्ध अत्यन्तै राम्रो हुनुपर्छ । उनको सिद्धान्तको आधारमा व्यवस्थापकले कामदारलाई खुसी तुल्याउनु पर्ने अनिमात्र आफ्नो व्यवसायमा प्रवल फाइदा हुने आसय व्यक्त गरे अनुसार उच्च माध्यमिक विद्यालय व्यवस्थापनमा पनि समुदायले शिक्षकहरुको नियुक्ति, स्थायित्व, बढुवा, सेवा, सुविधा, तालिम जस्ता विषयहरुमा अवसर प्रदान गर्नु पर्दछ । विद्यालयहरुको स्तरोन्नति गर्न, भवन, शौचालय निर्माण तथा व्यवस्थापन जस्ता विषयहरुमा समेत समुदायको भूमिका अपरिहार्य रहन्छ । शिक्षकहरुलाई प्रदान गर्नुपर्ने सुविधाहरु उचित मात्रामा प्रदान गर्न नसकेमा उनीहरुमा नैराश्यता पैदा भई पठनपाठन कार्यमा समेत नकारात्मक प्रभाव पर्ने भएका कारण टायलरको सिद्धान्त अनुसार समुदायले कामदार (शिक्षक) लाई सदैव कामप्रति जागरुक बनाइ राख्नु पर्छ ।

पूर्व साहित्यको समिक्षाबाट उच्च माध्यमिक विद्यालय व्यवस्थापनमा शिक्षक-कर्मचारी, उ.मा.शि.प., जि.शि.का. लगायत स्थानीय निकाय, सम्बन्धित सरोकारवालाहरु साथै समुदायको चासो र सक्रियता महत्वपूर्ण रहने देखिन्छ । त्यसैले सामुदायिक उ.मा.वि.हरुको व्यवस्थापनमा सरकार, सरकारी निकाय, स्थानीय निकाय, विद्यालय व्यवस्थापन समिति, अभिभावक, शिक्षक, नीति नियम निर्माणकर्ता, एवं समुदायले उचित भूमिका निर्वाह गर्नुपर्ने देखिन्छ । तबमात्र सामुदायिक उच्च माध्यमिक विद्यालयको व्यवस्थापन सुदृढ भई अपेक्षाकृत उद्देश्य प्राप्त गर्न सकिन्छ ।

परिच्छेद तीन

अध्ययन विधि

अनुसन्धान नयाँ ज्ञान प्राप्त गर्ने व्यवस्थित कार्य हो । उद्देश्य हासिल गर्ने र समस्याको समाधान गर्ने उद्देश्यबाट गरिने ज्ञानको खोजी नै यथार्थमा अनुसन्धान हो । तसर्थ, ज्ञान प्राप्त गर्ने माध्यम, समस्या समाधान गर्ने माध्यम तथा नयाँ तथ्य पत्ता लगाउने माध्यमका रूपमा अनुसन्धानलाई लिन सकिन्छ तर यो सिलसिलेवार, नियन्त्रित तथा व्यवस्थित तरिकाले हुनुपर्दछ । अनुसन्धानका लागि समस्या चिन्ने, परिकल्पना निर्माण गर्ने, तथ्याङ्क संकलन र विश्लेषण गरी नतिजा पत्ता लगाउने वा समस्या समाधान गर्ने कार्य आवश्यक हुन्छ । यसका लागि निश्चित विधिहरू अवलम्बन गरी, क्रमबद्ध रूपमा नयाँ तथ्यको खोजी गर्नुपर्दछ । नयाँ ज्ञान सहि हो र सत्य हो वा होइन भन्ने प्रस्ट पार्न अनुसन्धानको क्रममा प्रयोग गरिएका प्रमाणहरू पनि उल्लेख गर्नु पर्दछ (खनाल, २०६३) ।

यस अध्ययन विधिमा अनुसन्धानात्मक ढाँचा, जनसंख्या र नमुना, तथ्याङ्क संकलनका साधनहरू, तथ्याङ्कको स्रोत, तथ्याङ्क संकलन प्रक्रियालाई समेटिएको छ ।

अनुसन्धानात्मक ढाँचा

यस अध्ययनको अनुसन्धानात्मक ढाँचा गुणात्मक र परिमाणात्मक वा मिश्रित पद्धतिमा आधारित रहेको छ । प्राप्त तथ्याङ्कहरूलाई परिमाणात्मक रूपमा प्रस्तुत गर्दै गुणात्मक विश्लेषण यस अध्ययन कार्यमा भएको छ ।

जनसंख्या र नमुना

सामुदायिक उच्च माध्यमिक विद्यालय व्यवस्थापनमा समुदायको भूमिका विषयको यस अध्ययन कार्यको लागि यहाँ अध्ययनको जनसंख्या, नमुना छनौट तथा नमुना छनौट विधि उल्लेख गरिएको छ ।

अध्ययनको जनसंख्या

पाँचथर जिल्ला अर्न्तगत रानीटार र नांगीन स्रोतकेन्द्र अर्न्तगत रहेका सामुदायिक उच्च माध्यमिक विद्यालयमध्ये लुङ्गरुपा गाँऊ विकास समितिमा रहेको श्री महादेव

गुप्तेश्वर उच्च माध्यमिक विद्यालय, रानीटार गाँऊ विकास समितिमा रहेका श्री रानीटार उच्च माध्यमिक विद्यालय तथा श्री इथुङ्ग उच्च माध्यमिक विद्यालय, ती उच्च माध्यमिक विद्यालयका प्राचार्य, विद्यालय व्यवस्थापन समिति, अभिभावक, विद्यार्थी, शिक्षकहरू, यस अध्ययनका जनसंख्याको रूपमा रहेका छन् ।

नमूना छनौट

यस अनुसन्धानका लागि ५ वटा उच्च माध्यमिक विद्यालयबाट ३ वटा, ५ जना प्राचार्यबाट ३ जना, उच्च माध्यमिक तहमा पढाउने शिक्षकहरू ३० जनामा ६ जना, वि.व्य.स.अध्यक्षहरूबाट ३ जना, अभिभावकहरूबाट १२ जना, कक्षा ११ र १२ मा अध्ययन गर्ने २४३ जना विद्यार्थीहरूमध्येबाट १८ जना गरि जम्मा ४२ जना व्यक्तिहरूलाई नमूना छनौटका रूपमा लिइएको छ ।

नमूना छनौट विधि

यस अनुसन्धानकालागि सम्भावनायुक्त नमूना छनौट विधि तथा उद्देश्यानु रूप नमूना छनौट विधि अपनाइएको छ ।

तथ्याङ्क संकलनका साधनहरू

अध्ययन अनुसन्धान कार्यलाई पूर्णता दिनका लागि त्यसको प्रकृति हेरी तथ्याङ्क संकलन गर्न विभिन्न किसिमका साधनहरूको निर्माण गरिनुपर्ने हुन्छ । अनि मात्र अनुसन्धान अर्थपूर्ण हुन्छ । तसर्थ यस अध्ययन कार्यलाई पूर्णता दिन प्रश्नावली, अन्तर्वार्ता, छलफल तथा अन्तर्क्रिया, अवलोकन, स्थलगत सर्वेक्षण जस्ता तथ्याङ्क संकलनका साधनहरू प्रयोग गरिएको छ ।

अन्तर्वार्ता

यस अनुसन्धानका लागि आवश्यक तथ्याङ्क संकलनका क्रममा सम्बन्धित सरोकारवालाहरूसँग अनौपचारिक र अनुसन्धानात्मक अन्तर्वार्ता गरिएको छ ।

प्रश्नावली

उच्च माध्यमिक विद्यालय व्यवस्थापन बारेमा बुझ्न प्राचार्य, सहायक प्र.अ., शिक्षक, अभिभावक र वि.व्य.समितिका पदाधिकारीको धारणा र प्रतिक्रिया बुझ्नका लागि खुल्ला प्रश्नावली तयार पारिएको छ । उक्त प्रश्नावली उच्च माध्यमिक विद्यालय

व्यवस्थापनमा समुदायको भूमिका कस्तो रहेको छ भन्ने धारणा बुझ्न तयार पारी सोधिएको छ । प्रश्नावलीको नमूना अनुसूची ३, ४, ५ र ६ मा राखिएको छ ।

विद्यालय सर्वेक्षण फाराम

यस कार्यको लागि छनोटमा परेको विद्यालयको भौतिक, आर्थिक, शैक्षिक अवस्थाको अध्ययन गरी विद्यालयका सम्बन्धित विषयसँग आवश्यक विवरणहरू प्रस्तुत गरिएको छ । उच्च माध्यमिक विद्यालय सञ्चालन गर्दा आवश्यक आर्थिक विवरण, शिक्षक विवरण, चन्दा दाता विवरण आदि समावेश गरिएको छ । विद्यालय सर्वेक्षण फाराम अनुसूची ७ मा राखिएको छ ।

विद्यालय अवलोकन फाराम

सामुदायिक उच्च माध्यमिक विद्यालय व्यवस्थापनमा समुदायको भूमिका सम्बन्धमा बुझ्न अध्ययनकर्ताद्वारा विद्यालयहरूको स्थलगत अध्ययन, अवलोकन गरिएको छ । यसका साथै समुदाय, शिक्षक र विद्यार्थीबीचको वास्तविक सम्बन्ध, समुदायले विद्यालयप्रति गर्ने व्यवहार र सहभागिताको बारेमा अवलोकन गरिएको छ । अवलोकन फाराम अनुसूची ९ मा राखिएको छ ।

लक्षित समूह छलफल

विद्यालयमा भर्ना भएका उच्च माध्यमिक तहमा अध्ययनरत बालबालिकाको वास्तविक र यथार्थता बुझ्नको लागि अनुसन्धानकर्ता स्वयं नमूना छनोटमा परेका विद्यालयहरूमा गई कक्षा ११ र १२ मा अध्ययनरत ३/३ जना विद्यार्थीहरू, शिक्षक तथा अभिभावकहरूलाई आवश्यक प्रश्न सोध्नका साथै समुदायको व्यवहारको मूल्याङ्कन गरिएको छ ।

तथ्याङ्कको स्रोत

तथ्याङ्क जहाँबाट प्राप्त गर्न सकिन्छ त्यस क्षेत्रलाई तथ्याङ्कको स्रोत मानिन्छ, अनुसन्धानको प्रकृति अनुसार तथ्याङ्क प्राप्त हुने स्रोतहरू फरक-फरक हुन सक्छन् (खनाल, २०६३) ।

यस अध्ययन कार्यलाई पूर्णता दिनका लागि तथ्याङ्क संकलनका प्राथमिक स्रोत र स्थलगत सर्वेक्षणलाई नै प्रमुख रूपमा लिइएको छ । मुख्यतया यसका लागि निम्न २ वटा स्रोतहरूलाई प्रयोग गरिएको छ ।

प्राथमिक स्रोत

यस अध्ययनको लागि आवश्यक तथ्याङ्कहरूको सङ्कलन गर्नका लागि प्राथमिक स्रोतका रूपमा श्री महादेव गुप्तेश्वर उच्च माध्यमिक विद्यालय, श्री रानीटार उच्च माध्यमिक विद्यालय र श्री इथुङ्ग उच्च माध्यमिक विद्यालयहरूको स्थलगत सर्वेक्षण नै प्रमुख लिइएको छ । जसलाई पूर्णता दिनका लागि नमुना छनौटमा परेको विद्यालयका प्राचार्य, शिक्षक, विद्यार्थी, अभिभावक र विद्यालय व्यवस्थापन समितिका सदस्यसँग आवश्यक प्रश्नहरू सोधी अन्तर्वार्ता र स्थलगत सर्वेक्षणका माध्यमबाट प्राथमिक तथ्याङ्क संकलन गरिएको छ ।

द्वितीय स्रोत

तथ्याङ्क सङ्कलनको प्राथमिक चरणमा अनुसन्धानकर्ताद्वारा संघ संस्थाबाट प्रकाशित प्रतिवेदन, पत्रपत्रिका, पुस्तक तथा लेख रचनाहरू सङ्कलन गरी त्यहाँबाट प्राप्त आवश्यक तथ्याङ्क तथा विषयलाई लिइएको छ साथै विद्यालयका विभिन्न तथ्य तथ्याङ्क तथा रेकर्डहरूलाई द्वितीय स्रोतका रूपमा लिइएको छ ।

तथ्याङ्क संकलन प्रक्रिया

अध्ययनलाई तथ्यपूर्ण र व्यवहारिक बनाउनका लागि अध्ययनकर्ता स्वयम् अध्ययन गरिएका उच्च माध्यमिक विद्यालयहरूमा पुगि उक्त उच्च माध्यमिक विद्यालयहरूका प्राचार्यहरूसँग छलफल गरिएको छ । प्राचार्यहरू मार्फत छनौटमा परेका विद्यालय व्यवस्थापन समितिका अध्यक्षहरू, अभिभावकहरू, शिक्षकहरू, विद्यार्थी, लगायत सरोकारवालाहरूलाई प्रश्नावली वितरण गर्ने कार्य गरियो । यसका साथै छलफल एवं अन्तरक्रियाका लागि छनौटमा परेका विद्यालय व्यवस्थापन समितिका अध्यक्षहरू, अभिभावकहरू, शिक्षकहरूलाई प्राचार्य मार्फत पत्राचार गराई भेला बोलाउने कार्य भयो । भेलामा वितरण गरिएका प्रश्नावली संकलन गरि सामुदायिक उच्च माध्यमिक विद्यालय व्यवस्थापनका विषयमा छलफल गरियो । छलफलबाट प्राप्त कुराहरूलाई नोट गर्दै लगियो ।

विद्यालयका आर्थिक कुराहरूलाई हेर्नका लागि विद्यालयका लेखापरीक्षण प्रतिवेदनहरू प्राचार्यहरूलाई मागियो । विद्यार्थी विवरण, शिक्षक विवरण, भौतिक विवरण

लगायतका विद्यालयका तथ्याङ्कहरू थाहा पाउनको लागि अध्ययन गरिएका विद्यालयका तथ्याङ्क फारामहरूको अध्ययन गरि विश्लेषण गरियो । विद्यालय अवलोकन फारामको प्रयोग गरेर पनि विद्यालयका तथ्याङ्कहरू सङ्कलन गरियो ।

तथ्याङ्कको विश्लेषण प्रक्रिया

यस अनुसन्धानको विश्लेषण प्रक्रियामा उच्च माध्यमिक विद्यालयका प्राचार्य, शिक्षक, अभिभावक, वि. व्य. स. र समुदायसँग अन्तरवार्ता र प्रश्नावलीका क्रममा प्राप्त तथ्याङ्कलाई विश्लेषण गरिएको छ ।

त्यसरी नै अध्ययन अनुसन्धानको लागि छनौट गरिएको उच्च माध्यमिक विद्यालय श्री महादेव गुप्तेश्वर उ. मा. वि. तथा श्री रानीटार उच्च माध्यमिक विद्यालय र श्री इथुङ्ग उच्च माध्यमिक विद्यालयहरूको आर्थिक, भौतिक र शैक्षिक अवस्थाको आवश्यक अध्ययन विश्लेषण गरी त्यसको सुधार र उचित व्यवस्थापनको लागि समुदायको भूमिका किटान गर्दै निष्कर्षमा पुग्न प्रयत्न गरिएको छ । लक्षित समुहसँगको छलफलको क्रममा विद्यार्थी, शिक्षक, अभिभावक तथा सरोकारवालाहरूबाट आएका सुझाव तथा विचारहरूलाई विश्लेषणात्मक रूपमा देखाइएको छ ।

समुदाय, शिक्षक, विद्यार्थी, र पाठ्यक्रम बीचको अन्तरसम्बन्धलाई विद्यालय अवलोकन फारामबाट प्राप्त सुझावका आधारमा व्याख्या र विश्लेषण गर्दै उचित निष्कर्षमा पुगिएको छ । यस अध्ययनलाई पूर्णता दिन गुणात्मक र परिमाणात्मक दुवै अनुसन्धात्मक ढाँचा उपयोग गरिएको छ ।

परिच्छेद चार

नतिजाको विश्लेषण

यस अध्ययनमा सामुदायिक उच्च माध्यमिक विद्यालय व्यवस्थापनमा समुदायको भूमिका के कस्तो रहेको छ ? विद्यालयको आर्थिक,भौतिक,शैक्षिक अवस्थाको चित्रण गर्दै,विद्यालय सेवाक्षेत्रका अभिभावकहरूले विद्यालयको समस्याहरु समाधानमा के कति सहयोग र सद्भावको भूमिका निर्वाह गरेका छन् भन्ने बारेमा यस शोध पत्रलाई पूर्णता दिन नमुना छनौटमा परेका उच्च माध्यमिक विद्यालयका प्रधानाध्यापक,शिक्षक,विद्यालय व्यवस्थापन समितिका पदाधिकारी,विद्यार्थी एवं अभिभावकहरूबाट प्रश्नावली, अन्तर्वार्ता,सर्वेक्षण तथा अभिलेखलाई उद्देश्यअनुसार व्याख्या तथा विश्लेषण गरिएको छ ।

सामुदायिक उच्च माध्यमिक विद्यालय व्यवस्थापनमा समुदायको भूमिका

सामुदायिक उच्च माध्यमिक विद्यालय भन्नाले समुदायबाट नै सञ्चालित र व्यवस्थित उच्च माध्यमिक विद्यालय भन्ने बुझिन्छ । यसर्थ यस्त सामुदायिक उच्च माध्यमिक विद्यालयहरूको व्यवस्थापनमा समुदायले महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरेको पाइन्छ । यस शोधकार्यमा अध्ययन गरिएका उच्च माध्यमिक विद्यालयहरू श्री महादेव गुप्तेश्वर उच्च माध्यमिक विद्यालय लुङ्गरुपा,श्री रानीटार उच्च माध्यमिक विद्यालय रानीटार र श्री इथुङ्ग उच्च माध्यमिक विद्यालय इथुङ्गको विद्यालय व्यवस्थापनमा समुदायको भूमिकालाई देखाइएको छ ।

आर्थिक भूमिका

यस अध्ययनको क्रममा छनौटमा परेका उच्च माध्यमिक विद्यालयहरूमा समुदायले निर्वाह गरेको आर्थिक भूमिकालाई क्रमैसँग देखाइएको छ ।

नमुना छनौटमा परेको पहिलो विद्यालयलाई वि.सं. २०६६ सालबाट उच्च माध्यमिक विद्यालय सञ्चालन गर्नका लागि स्थानीय तीनतले अँधेरी सामुदायिक वन उपभोक्ता समिति लुङ्गरुपा-६ बाट रु १,००,०००/-,कडेनी सामुदायिक वन उपभोक्ता समिति लुङ्गरुपा-४,५ बाट रु १,००,०००/-,स्थानीय अभिभावक तथा विद्यालय

व्यवस्थापन समितिका पूर्व अध्यक्ष एवं पूर्व प्रधानाध्यापक श्री रामप्रसाद वान्तवाबाट रु २०,०००/-, स्थानीय अभिभावक श्री दिलबहादुर थुलुङ्ग राईबाट आफ्नो स्वर्गीय छोरा राजेन्द्र थुलुङ्ग राईको नाममा रु २०,०००/- तथा वैदेशिक रोजगारमा रहेका स्थानीयवासीहरू र भारतीय सेनामा कार्यरत लुङ्गरुपा ५,६ का स्थानीयवासीहरू रु ८८,५६०/- गरी जम्मा रु ३,२८,५६०/- सहयोग गरेको देखिन्छ । यसबाट विद्यालयलाई उच्च माध्यमिक विद्यालय बनाउन समुदायले आर्थिक भूमिका गहनरूपमा निर्वाह गरेको तथ्याङ्क विद्यालयको अभिलेखबाट प्राप्त भयो ।

रानीटार गाँऊ विकास समिति वाड नं. २ स्थित नमुना छनौटमा परेको दोस्रो विद्यालयलाई उच्च माध्यमिक विद्यालय बनाउनको लागि वि.सं. २०६५ सालमा स्थानीय अभिभावकहरूबाट रु १,४७,०००/- एक लाख सड्चालिस हजार रुपैया आर्थिक सहयोग भएको कुरा विद्यालयको रेकर्डबाट प्राप्त गर्न सकिन्छ । विद्यालयका प्राचार्य भक्तबहादुर राईका अनुसार अभिभावकहरूबाट विभिन्न समयमा विद्यालयको भवन, शौचालय निर्माण र मर्मतको लागि पनि विद्यालय सहयोग शीर्षकमा आर्थिक सहयोग गरिरहेको साथै उच्च माध्यमिक तहमा अध्यापनरत शिक्षकहरूलाई तलब, भत्ता उपलब्ध गराउनको लागि समेत आर्थिक सहयोग गरिरहेको कुरा प्राप्त हुन पुग्दछ ।

त्यस्तै अध्ययन गरिएको तेस्रो विद्यालयल सञ्चालन गर्न वि.सं. २०६६ सालमा त्यहाँका अभिभावकहरूबाट रु ३,९०,०००/ तीन लाख नब्बे हजार रुपैयाँ आफ्नो आय स्तर अनुसार विद्यालयलाई सहयोग गरेको कुरा विद्यालयका प्राचार्य असल सुब्बाले बताउनु भयो । प्रति अभिभावक रु १,०००/- एक हजार रुपैयादेखि रु २०,०००/- बीस हजार रुपैयाँसम्म आर्थिक संकलन गरिएको तथ्याङ्क विद्यालयको रेकर्डबाट प्राप्त गर्न सकिन्छ । यसका साथै रानीटार गाँऊ विकास समितिको गाँऊ परिषद्बाट खेल मैदान निर्माण शीर्षकमा प्राप्त रु १,००,०००/- एक लाख रुपैयाँ समेत अभिभावकले जनश्रमदान गरि खेल मैदान निर्माण गरेर उक्त रकम विद्यालयलाई उच्च माध्यमिक विद्यालय निर्माणमा लगाएको कुरा विद्यालय व्यवस्थापन समितिका अध्यक्ष कुमार राईसँगको कुराकानीबाट प्राप्त भयो ।

यसरी पाँचथर जिल्लाका उच्च माध्यमिक विद्यालयहरूमा अध्ययन गरिएका उच्च माध्यमिक विद्यालयहरूलाई माध्यमिक विद्यालयबाट उच्च माध्यमिक विद्यालय

बनाउनको लागि स्थानीय समुदायबाट आर्थिक सहयोग नगन्यमात्रामा गरेको पाइन्छ । माध्यमिक विद्यालय(तह) पूर्ण स्वीकृत नभएका विद्यालयहरू श्री महादेव गुप्तेश्वर उच्च माध्यमिक विद्यालयल लुङ्गरूपा र श्री इथुङ्ग उच्च माध्यमिक विद्यालयल इथुङ्गलाई समुदायले बढी आर्थिक सहयोग गरेको अनि माध्यमिक तह पूर्ण स्वीकृत रहेको श्री रानीटार उच्च माध्यमिक विद्यालयलाई भने आर्थिक सहयोग कम गरेको रेकर्ड विद्यालयहरूका तथ्याङ्कहरूबाट प्राप्त हुन्छ ।

भौतिक भूमिका

विद्यालय व्यवस्थापनमा समुदायको भौतिक भूमिका उल्लेख्य पाइन्छ । अध्ययन गरिएको उच्च माध्यमिक विद्यालयहरूमा पहिलो उच्च माध्यमिक विद्यालयका तीन वटा भवनमध्ये दुई वटा भवन समुदायबाट नै निमार्ण भएको पूर्व प्रधानाध्यापक तथा पूर्व विद्यालय व्यवस्थापन समितिका अध्यक्ष राम प्रसाद वान्तवासँगको कुराकानीबाट प्राप्त हुन पुग्दछ । ढुङ्गा र माटोबाट बनेका उक्त भवनहरूको भौतिक सामग्री जुटाउने देखि लिएर निमार्णसम्मको काम पनि समुदायबाट नै भएको पाइन्छ । जनश्रमदान गरिएका भवनहरूमात्र रहेको श्री महादेव गुप्तेश्वर उच्च माध्यमिक विद्यालय फूल्यामा हाल शिक्षा विभागबाट प्राप्त ४ कोठे पक्की भवन निर्माणाधिन अवस्थामा रहेको छ ।

नमुना छनोटमा परेको दोस्रो उच्च माध्यमिक विद्यालयका पाँच वटा भवनमध्ये एउटा पक्की भवन र बाँकी रहेका भवनहरूमा २०४८ सालतिर निमार्ण गरिएको २ कोठे भवन जनश्रमदानबाट निमार्ण गरिएको ,रेडक्रस सर्कलको भवन जनश्रमदान जुटाएर निमार्ण गरिएको र विद्यालय भवन निमार्णका क्रममा आवश्यक पर्ने काठ तथा टीन,भूकम्पबाट भत्किएको भवन निमार्ण गर्ने क्रममा फलामे ट्रस तथा आवश्यक सामग्रीहरू समेत कान्छी दोकानबाट ढुवानी गरिएको कुरा विद्यालयका प्राचार्य भक्तबहादुर राईसँगको अन्तरवार्ताका क्रममा थाहा हुन आयो ।

नमुना छनोटमा परेको तेस्रो उच्च माध्यमिक विद्यालयमा रहेका ४ वटा भवनहरूमध्ये एउटा भवन समुदायबाट निमार्ण गरिएको तथा बाँकी रहेका भवनहरू जिल्ला शिक्षा कार्यालय मार्फत निमार्ण गरिएको कुरा प्राचार्य असल सुब्बा बताउनु हुन्छ । विद्यालयको लागि आवश्यक फर्निचरको लागि आवश्यक काठ सुकेपोखरी सामुदायिक वनबाट समुदायले नै ढुवानी गरेको समेत उहाँको भनाइ छ ।

यसरी सामुदायिक उच्च माध्यमिक विद्यालय व्यवस्थापनमा आवश्यक पर्ने भौतिक सामग्रीहरु भवन,फर्निचर,खानेपानी,शौचालय जस्ता कुराहरुमा समुदायको भूमिका उल्लेख्य रहेको पाइन्छ । जिल्ला शिक्षा कार्यालय तथा नेपाल सरकारको तर्फबाट सहयोग प्राप्त भएका उच्च माध्यमिक विद्यालयहरुमा समुदायको भूमिका भौतिक विकासमा कम देखिएको पाइन्छ भने सरकारबाट कम सहयोग प्राप्त गरेका विद्यालयहरुमा समुदायले धेरै काम गरेको देखिन्छ ।

शैक्षिक भूमिका

सामुदायिक उच्च माध्यमिक विद्यालयमा समुदायको शैक्षिक भूमिकामा विद्यालयको शैक्षिक वातावरणलाई व्यवस्थित बनाउन सहयोग पुर्याउनुलाई लिन सकिन्छ । आफ्नै स्थानीय ठाँउको उच्च माध्यमिक विद्यालय सञ्चालन गर्नको लागि समुदायले आर्थिक,भौतिक,सहयोगमात्र नभएर शैक्षिक सहयोग समेत गरेको पाइन्छ । प्रवेशिका उत्तीर्ण विद्यार्थीहरुलाई आफ्नै विद्यालयमा अध्ययन गर्न प्रेरित गरेर उक्त भूमिका निर्वाह गरेको कुरा श्री महादेव गुप्तेश्वर उच्च माध्यमिक विद्यालय लुङ्गुराको कक्षा १२ मा अध्ययनरत छात्र अजित राई बताउछन् । आफु शिक्षा शास्त्र संकायमा नेपाली विषय अध्ययन गर्न पाँचथर बहुमुखी क्याम्पस फिदिम जान लागेकोमा अभिभावक रामकुमार फागोले यसै विद्यालयमा पढ्न राम्रो हुने,खर्च कम हुने तथा पठन-पाठन राम्रो हुने भन्ने कुराबाट आफू उक्त श्री महादेव गुप्तेश्वर उच्च माध्यमिक विद्यालयमा नै अध्ययन गरिरहेको कुरा उनको छ ।

आफुहरुले नै आर्थिक संकलन गरेर निर्माण गरेको श्री रानीटार उच्च माध्यमिक विद्यालय रानीटारमा नै अध्ययन गर्नु पर्छ भन्दै यसै विद्यालयमा आफुलाई पिता इन्द्रप्रसाद ढुंगानाले श्री रानीटार उच्च माध्यमिक विद्यालयमा भर्ना गरि दिएको कुरा कक्षा १२ मा अंग्रेजी विषय अध्ययन गरिरहेकी छात्रा रञ्जना ढुंगानाको भनाइ रहेको पाइयो । नियमित विद्यार्थीहरुलाई उच्च माध्यमिक शिक्षा प्राप्त गर्न विद्यालयमा पठाउने तथा विद्यालयका हरेक शैक्षिक गतिविधिमा समुदायको सक्रिय सहभागिताबाट समेत उनीहरुको शैक्षिक भूमिकालाई उल्लेख्य रुपमा लिन सकिन्छ ।

समुदायले आफ्ना बालबालिकाहरुलाई एस.एल.सी. उत्तीर्ण गरे पश्चात सम्बन्धित उच्च माध्यमिक विद्यालयमा नै अध्ययन गराएर शैक्षिक भूमिका निर्वाह

गरेका छन् । तोकिएको समयमा दैनिक बालबालिकालाई विद्यालय पठाउने, विद्यालयले तोकेको पोशाकका पठाउने अनि आफ्नै विद्यालयमा पढाउने गरेबाट उनीहरूको शैक्षिक भूमिका सही रहेको महसुस गर्न सकिन्छ । प्रवेशिका परीक्षा उत्तीर्ण विद्यार्थीहरूलाई अन्यत्र पढाउन पठाउने हो भने तथा उच्च माध्यमिक विद्यालयमा पढ्ने विद्यार्थीहरू कम हुने हो भने उच्च माध्यमिक विद्यालय सञ्चालनमा कठिनाई हुने देखिन्छ । तर अध्ययन गरिएका विद्यालयहरूमा त्यहाँका समुदायले आफ्ना बालबालिकाहरूलाई स्थानीय उच्च माध्यमिक विद्यालयमा भर्ना गराएर शैक्षिक भूमिका निर्वाह गरेको पाइन्छ ।

व्यवस्थापकीय भूमिका

समुदायलाई विद्यालय व्यवस्थापनमा ०५९।०६० सालबाट सकृय रुपमा समावेश गराउने नीति राज्यले लिएबाट हाल विद्यालयको भौतिक, शैक्षिक व्यवस्थापनका अतिरिक्त विद्यालयको पर्यावरण, सामाजिक, सांस्कृतिक, राजनैतिक आदि पक्षहरूलाई विद्यार्थी सिकाई अनुकुल बनाउनको लागि नीतिगत व्यवस्थान गर्ने तथा आवश्यक नियमहरूको निर्माणबाट शिक्षण सिकाइ कार्यलाई बालबालिका अनुकुल बनाउन ठूलो भूमिका खेल्छ । स्थानीय आवश्यकताको आधारमा समय सापेक्ष ज्ञान, सीप तथा धारणा निर्माणको लागि स्रोत साधनको व्यवस्थापन थरी प्राविधिक शिक्षा तथा मातृभाषामा शिक्षा दिनको लागि समेत समुदायको भूमिका उच्च रहेको छ । विद्यालयका सम्पूर्ण पक्षलाई आवश्यकतामा आधारित मागका आधारमा विस्तार, विकास र संरक्षण गर्न साथै दिगोपन दिनको लागि समुदायले अग्रणी भूमिका खेलि रहेको पाइन्छ ।

यसरी सामुदायिक उच्च माध्यमिक विद्यालय व्यवस्थापनमा समुदायको भूमिका महत्त्वपूर्ण मानिएको छ ।

सामुदायिक उच्च माध्यमिक विद्यालय व्यवस्थापनमा समुदायको सहभागिता :-

समुदायबाट नै स्थापना गरेरिएको कारण सामुदायिक उच्च माध्यमिक विद्यालयहरू समुदायसँग सम्बन्धित हुन्छन् । सरकारको तर्फबाट पूर्ण स्वीकृत नभएर सञ्चालनको सहमतिमात्र पाएर सञ्चालन भएका उच्च माध्यमिक विद्यालयहरूको व्यवस्थापनमा समुदायको भूमिका अहं हुन पुग्दछ । यस शोध कार्यका लागि छनोट गरिएका उच्च माध्यमिक विद्यालयहरूका प्राचार्यहरू , शिक्षकहरू, विद्यालय व्यवस्थापन समितिका प्रतिनिधिहरू, विद्यार्थीहरू, अभिभावकहरूसँगको छलफल,अन्तरक्रिया तथा विद्यालयका उपलब्ध भएसम्मका अभिलेखहरूबाट सामुदायिक उच्च माध्यमिक विद्यालय व्यवस्थापनमा समुदायका सकारात्मक पक्षहरूलाई निम्नानुसार चर्चा गरिएको छ ।

आर्थिक सहभागिता

सामुदायिक माध्यमिक विद्यालयहरूलाई उच्च माध्यमिक विद्यालय निर्माण गर्नका लागि समुदायबाट आर्थिक संकलन गरिएको पाइन्छ । समुदायबाट नै निर्माण भएका सामुदायिक वनहरूबाट विद्यालयलाई रकम (आर्थिक सहयोग) उपलब्ध गराउनु,वैदेशिक रोजगारीमा रहेका व्यक्तिहरूबाट आर्थिक संकलन गर्नु,समुदायलाई विभिन्न समुहमा विभाजन गरी आर्थिक संकलन गर्नु सकारात्मक पक्ष मान्नु पर्दछ ।

नमुना छनोटमा परेको पहिलो उच्च माध्यमिक विद्यालयको विद्यालय अभिलेखअनुसार तीनतले देउधाम, अँधेरी सामुदायिक वनबाट रु १,००,०००/-,कडेनी सामुदायिक वनबाट रु १,००,०००/-,अभिभावक रामप्रसाद वान्तवाबाट रु २०,०००/-,अभिभावक दिलबहादुर राईबाट रु २०,०००/- तथा वैदेशिक रोजगारीमा रहेका स्थानीय अभिभावकहरूबाट रु ५६,०००/- गरी जम्मा रु२,९६,०००/-विद्यालयमा संकलन भएकोछ ।

नमुना छनोटमा परेका दोस्रो उच्च माध्यमिक विद्यालयलाई २०६६ सालमा उच्च माध्यमिक विद्यालय बनाउनको लागि अभिभावकहरूबाट रु १,४७,०००/- आर्थिक संकलन गरिएको अभिलेख विद्यालयबाट प्राप्त गर्न सकिन्छ । विद्यालयलाई विभिन्न शीर्षकमा अभिभावकहरूको सहयोग निरन्तर रहेको कुरा विद्यालयका प्राचार्य भक्तबहादुर राई बताउनुहुन्छ ।

नमुना छनोटमा परेका तेस्रो उच्च माध्यमिक विद्यालयलाई वि.सं. २०६६ सालमा उच्च माध्यमिक विद्यालय बनाउनको लागि स्थानीय समुदायबाट रू ३,९०,०००/- संकलन गरिएको तथा गाँऊ विकास समितिबाट प्राप्त रू १,००,०००/- समेत समुदायले श्रमदान गरि विद्यालयको खेल मैदान निमार्ण गरेर उक्त रकम विद्यालयमा लगाएको कुरा विद्यालय व्यवस्थापन समितिका अध्यक्ष कुमार राई बताउनुहुन्छ ।

यसरी अध्ययन गरिएका विद्यालयहरूको अभिलेख,रेकर्ड तथा सरोकारवाला विभिन्न व्यक्तिहरूसँगको छलफल,कुराकानीबाट के प्रष्ट हुन आउछ भने समुदायले सामुदायिक उच्च माध्यमिक विद्यालयको आर्थिक संकलनको पक्षमा सकारात्मक भूमिका निर्वाह गरिरहेको पाइन्छ । विद्यालयहरूलाई माध्यमिक विद्यालयबाट उच्च माध्यमिक विद्यालय बनाउनमात्र नभएर उक्त विद्यालयहरूको निरन्तर सञ्चालनमा आइपर्ने आर्थिक संकलनको कुरालाई हालसम्म निरन्तर रुपमा अधि बढाइ रहेकाले आर्थिक संबलनको पक्ष सकारात्मक पक्ष मान्नु पर्दछ ।

भौतिक निर्माण तथा संरक्षणमा सहभागिता

सामुदायिक उच्च माध्यमिक विद्यालय व्यवस्थापनमा समुदायको सकारात्मक भूमिकामा विद्यालयको भौतिक निर्माण तथा संरक्षणको पक्ष पनि एक हो । अध्ययन गरिएका उच्च माध्यमिक विद्यालयहरूका भवन तथा फर्निचरका सामग्रीहरु ढुवानी तथा निर्माण तथा सम्भारका समेत समुदायले सक्रिय सहयोग गरेको देखिन्छ । अध्ययन गरिएको उच्च माध्यमिक विद्यालय श्री महादेव गुप्तेश्वर उच्च माध्यमिक विद्यालय लुङ्गरुपामा निर्माणाधिन ४ कोठे पक्की भवन बाहेक सम्पूर्ण भवनहरूको निर्माणमा समुदायको भूमिका महत्त्वपूर्ण रहेको कुरा जानकारहरूसँगको कुराकानीबाट प्राप्त हरन आएबाट प्रष्ट हुन पुग्छ ।

इथुङ्ग उच्च माध्यमिक विद्यालयको खेल मैदान तथा दुई वटा भवनहरु अनि रानीटार उच्च माध्यमिक विद्यालयको भवनको निर्माण समेत समुदायबाट नै भएको पाइए पछि भौतिक भूमिका सकारात्मक रहेको पाइन्छ ।

भौतिक निर्माणमात्र नभएर भएका भौतिक वस्तुहरूको संरक्षणमा समेत समुदायले उत्तिकै चासो देखाइ रहेको जस्ता विविध क्रियाकलापबाट समुदायको सकारात्मक भूमिका महसुस गर्न सकिन्छ ।

शैक्षिक सहभागिता

सामुदायिक उच्च माध्यमिक विद्यालय व्यवस्थापनमा समुदायको शैक्षिक भूमिका सकारात्मक रहेको पाइयो । विद्यालय हाम्रो हो र यस विद्यालयमा हाम्रा छोराछोरीहरू अध्ययन गराउनु पर्छ भन्ने मनसायका साथ प्रवेशिका उत्तीर्ण गरि सकेर अन्य विद्यालयमा अध्ययन गर्न जान चाहने बालबालिकाहरूलाई आफ्नै विद्यालयमा रोकेर राख्नु, आफ्ना नानीहरूलाई आफ्नै उच्च माध्यमिक विद्यालयमा भर्ना गरि दिनु जस्ता क्रियाकलापले सामुदायिक उच्च माध्यमिक विद्यालय व्यवस्थापनमा समुदायले सकारात्मक भूमिका निर्वाह गरेको महसुस गर्नु पर्दछ ।

प्राय गरेर अध्ययन गरिएका सम्पूर्ण विद्यालयहरूमा समुदायले आफ्ना बालबालिकाहरूलाई आफ्नै विद्यालयमा अध्ययन गर्न प्रेरित गरेको, प्रवेशिका उत्तीर्ण भएका बालबालिकाहरूलाई भर्ना गराएर उच्च माध्यमिक विद्यालयको आर्थिक तथा शैक्षिक दुवै क्षेत्रमा सकारात्मक भूमिका निर्वाह गरिरहेका छन् । विद्यार्थी भर्ना दरमा समेत समुदायले उल्लेख्य भूमिका खेलेका छन् । आफ्नै घर आँगनमा स्थापित उच्च माध्यमिक विद्यालयमा सबैलाई हौसला प्रदान गरेर एवं शैक्षिक वातावरण मिलाएर समुदायले सकारात्मक भूमिका निर्वाह गरिरहेको कुरा श्री रानीटार उच्च माध्यमिक विद्यालय व्यवस्थापन समितिका अध्यक्ष बीरेन्द्र बाँस्कोटासँगको कुराकानीबाट ज्ञात हुन आउँछ ।

व्यवस्थापकीय सहभागिता

उच्च माध्यमिक विद्यालयको व्यवस्थापनमा अध्ययन गरिएका उच्च माध्यमिक विद्यालयहरूका सजुदायले सकारात्मक व्यवस्थापकीय भूमिका निर्वाह गरेको पाइयो । हुनतः विद्यालय व्यवस्थापन समिति पनि समुदायबाट नै निर्माण हुने भएका कारण उच्च माध्यमिक विद्यालयको व्यवस्थापकीय भूमिकामा समुदायले निर्वाह गर्ने भूमिका सकारात्मक हुनु नै पर्दछ ।

उच्च माध्यमिक विद्यालयहरूको रेखदेख, शिक्षक नियुक्ति, विद्यार्थी भर्ना, विद्यालयको वातावरण सुदृढ बनाउने देखि लिएर आर्थिक व्यवस्थापन गर्ने एवं उच्च माध्यमिक विद्यालयको परीक्षा सञ्चालन सम्मको व्यवस्थापकीय काम समुदायबाट निरन्तर भई रहेको छ । विद्यालयको खेलमैदानको बीचबाट बाटो भएका कारण परीक्षा सञ्चालनमा कठिन हुने भएका कारण परीक्षा सञ्चालन अवधिभर विद्यालयको कम्पाउन्डभित्र अस्थायी तारबार लगाउने र सो परीक्षा समाप्त भएपछि निकालिने कुरा श्री रानीटार उच्च माध्यमिक विद्यालय रानीटारका प्राचार्य भक्तबहादुर राई बताउनु हुन्छ । परीक्षा सञ्चालनको शान्ति, सुरक्षाका लागि सुरक्षाकर्मीको आवश्यकता पर्ने र श्री रानीटार उच्च माध्यमिक विद्यालयको छेउमा चौकी नभएका कारण परीक्षा सञ्चालन अवधि भरीका लागि अस्थायी चौकी निर्माण गर्नको लागि समुदायले सम्पूर्ण व्यवस्था मिलाउने कुरा समेत उहाँको रहेको छ ।

टाढा-टाढाबाट परीक्षामा आएका विद्यार्थीहरूलाई बिना भाडा बस्नको व्यवस्था गरी अत्यन्त कम रकम लिएर खाने व्यवस्था मिलाई राखिएकोले परीक्षा केन्द्रको स्थापना तथा त्यसलाई टिकाई राख्ने क्रममा समुदायले योगदान पुर्‍याइने गरेको र परीक्षा सञ्चालनमा समुदायले यथेष्ट सहयोग पुर्‍याइ रहेको धारणा श्री इथुङ्ग उच्च माध्यमिक विद्यालयका प्राचार्य असल सुब्बाको भनाइ छ ।

विद्यालयका हरेक क्रियाकलापहरूलाई पारदर्शिक, समय सापेक्ष तथा मैत्रीपूर्ण रूपमा सञ्चालनको लागि समुदायले हरेक क्रियाकलापमा विद्यालयलाई सहयोग पुर्‍याइ रहेको छ । ग्रामिण क्षेत्रमा सञ्चालन गर्नु पर्ने अनि आर्थिक र भौतिक रूपमा कमजोर अवस्था भए पनि विद्यालयलाई व्यवस्थापनका क्षेत्रमा समुदायको योगदान अतुलनीय रहेको कुरा श्री महादेव गुप्तेश्वर उच्च माध्यमिक विद्यालयका सह-प्र.अ. सीपबहादुर राईको भनाइ रहेको छ ।

यसरी समुदायले उच्च माध्यमिक विद्यालयहरूको व्यवस्थापकीय भूमिकामा सकारात्मक भूमिका निर्वाह गरि रहेको कुरा छलफल, कुराकानीबाट प्राप्त हुन पुग्दछ ।

सामुदायिक उच्च माध्यमिक विद्यालय व्यवस्थापन प्रक्रियाका कमजोरीहरू

सामुदायिक उच्च माध्यमिक विद्यालय व्यवस्थापनमा समुदायका सकारात्मक भूमिका मात्र नभएर केही कमजोरीहरू पनि रहेका छन्, जसलाई निम्नानुसार देखाउन सकिन्छ :-

विद्यालयप्रति अपनत्वको भावना नहुनु :

अधिकांश अभिभावक(समुदायका मानिस)हरूमा विद्यालयप्रतिको अपनत्वको भावना पाइदैन । विद्यालय हामी समुदायको हो, शिक्षक तथा कर्मचारीहरू एकछिनमात्र आएका हुन्, विद्यालयका हरेक क्रियाकलापहरूका हाम्रो सहभागिता रहनु पर्छ, हामीले भोलिका दिन पर्यन्त यस विद्यालयमा नानीहरूलाई पढाउनु पर्छ, विद्यालय भनेको यो समुदायको सम्पत्ति हो भन्ने भावना समुदायमा पाइदैन । विद्यालयमा जागिर खाए पछि त्यसको सम्पूर्ण जिम्मा शिक्षक, कर्मचारीहरूको हो भन्ने भावना भएका कारण एवं विद्यालयमा चासो नदेखाएका कारण नकारात्मक प्रवृत्ति भएका शिक्षकहरू भएको उच्च माध्यमिक विद्यालयको व्यवस्थापन अत्यन्त कमजोर हुन पुग्दछ । अध्ययन गरिएका उच्च माध्यमिक विद्यालयहरूका छनौटमा परेका अभिभावकहरूसँगको कुराकानीका क्रममा पनि “सबै कुराहरू सरहरूलाई नै थाहा छ” भनेबाट उक्त कुराको पुष्टि हुन पुग्दछ ।

यसरी सामुदायिक उच्च माध्यमिक विद्यालय व्यवस्थापनमा समुदायको कमजोरीमा विद्यालयप्रति अपनत्वको भावना नहुनुलाई लिन सकिन्छ ।

विद्यालय व्यवस्थापन समिति नै सर्वेसर्वा हो भन्ने ठान्नु

विद्यालय व्यवस्थापन समिति समुदायबाट नै निर्माण भएको भए पनि समुदायले व्यवस्थापन समितिलाई सर्वेसर्वा ठानेका कारण विद्यालय व्यवस्थापनमा समस्या खडा भएको हो । सबै काम विद्यालय व्यवस्थापन समितिले गर्नु पर्छ, विद्यालयको सबै जिम्मा व्यवस्थापन समितिले लिनु पर्छ, विद्यालय व्यवस्थापन समितिले गरेको जस्तोसुकै काम मान्य हुन्छ, जस्ता गलत धारणाका कारण व्यवस्थापन कायैमा नकारात्मक प्रभाव परेको छ । व्यवस्थापन समितिको गठन भए पछि अभिभावकहरू विद्यालय नजान्नु, सबै निर्णय विद्यालय व्यवस्थापन समितिबाट गर्ने र लागु हुने, हाम्रो कुनै भूमिका नहुने जसता गलत धारणाका कारण विद्यालय व्यवस्थापनमा समस्या आइरहेको कुरा विद्यालय

व्यस्थापन समितिका प्रतिनिधिहरूसँगको कुराकानीका क्रममा थाहा हुन आयो । हामी १० जनाको समितिले नै सबै काम गर्नु पर्छ भन्ने आसय समुदायसँग भएका कारण विद्यालय जसरी व्यवस्थित भएर सञ्चालन हुनु पर्ने हो त्यसरी व्यवस्थित हुन नसकेको धारणा उनीहरूको रहेको छ ।

समुदायबाट विद्यालयको अनुगमन नहुनु :

समुदायले विद्यालय व्यवस्थापनमा महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरे पनि समुदायबाट विद्यालयको अनुगमन नगर्नु कमजोरी हो । आफुहरूबाट विद्यालयले संकलन गरेको आर्थिक रकमको प्रयोग के कसरी भइ राखेको छ ? कतै हिनामिना त भएको छैन ? भन्ने कारेमा समुदायबाट अनुगमन भइराखेको छैन । विद्यालयका हरेक क्रियाकलापमा विद्यालय व्यवस्थापन समितित । शिक्षकहरूलाई जिम्मा दिएर वा गरेको सहयोगको वास्ता नगर्ने जस्ता कुराहरूबाट विद्यालयका क्रियाकलापहरूमा एकाधिकार पैदा हुन्छ ।

यसरी सामुदायिक उच्च माध्यमिक विद्यालय व्यवस्थापनमा समुदायको महत्त्वपूर्ण कमजोरी विद्यालयको अनुगमन नहुनु हो ।

आफ्ना बालबालिकाहरूको बारेमा चासो नलिनु

विद्यालय स्थापना गरेरमात्र हँदैन् त्यसको रेखदेख पुर्‍याउनु पर्छ । विद्यार्थीहरूलाई विद्यालयमा भर्ना गरेरमात्र हुँदैन् उनीहरू विद्यालय गइरहेका छन् की छैनन् ? त्यस बारेमा अभिभावकहरूमा चासो हुनु पर्दछ । शैक्षिक व्यवस्थापनको मुख्य क्षेत्रमा पर्ने विद्यार्थी नियमित विद्यालय जाने गरेका छन् छैछ ? पढाइ कस्तो छ ? आचरणबानी व्यहोरा लगायतका क्रियाकलापहरू के कस्ता छन् ? भन्ने बारेमा चासो लिनु पर्ने ,विद्यालयका शिक्षकहरूसँग सोधखोज गरी त्यस बारेमा बुझ्नु पर्ने तर समुदायले त्यस बारेमा चासो लिदैन् । बालबालिकाहरूलाई घरबाट विद्यालय पठाए भयो । दैनिक विद्यालय जाँदै छन्,छैनन् ? कसरी अध्ययन गर्दैछन् ? जस्ता विषयमा वास्ता गर्दैन् । यसरी बालबालिकाका बारेमा चासो नराख्ने गरेबाट विद्यालय, शिक्षक परिवार तथा समुदायबीचको सम्बन्ध टाढा हुन पुगेबाट पनि उच्च माध्यमिक विद्यालय व्यवस्थापनमा समुदायका कमजोरीहरू औल्याउन सकिन्छ ।

समुदायबीच मतएक्यता नबन्नु

समुदाय विभिन्न जातजाति,धर्म,सम्प्रदाय,राजनैतिक विचारधाराहरूबाट मानिसहरूको बसोबास स्थल भए पनि सार्वजनिक वा सबैलाई फाइदा पुग्ने,साभ्ता सम्पत्तिहरूमा सबैको मतएक्यता बनाउनु पर्ने वा हुनु पर्नेमा समुदायबीचका मतएक्यता नभएका कारण सामुदायिक उच्च माध्यमिक विद्यालय व्यवस्थापनमा कठिन भइरहेको छ । एउटा जाति विशेषलाई तोकेर,राजनैतिक दल विशेषलाई तोकेर कुरा गर्ने गरिन्छ । कुनै विद्यालयको भौतिक,आर्थिक,शैक्षिक विकासका निम्ति केही काम गर्नको लागि समुदाय एक हुन नसक्नुले पनि समस्या पैदा भइरहेको छ ।“एक थुकी सुकी सय थुकी नदी”,भने भैं सबैको सानो प्रयासले विद्यालयमा ठूलो काम गर्न सकिने तर एक अर्का बीचमा खुट्टा तानातानको स्थिति सिर्जना भएबाट विद्यालय व्यवस्थापनमा समस्या पैदा भएको हो । विद्यालयको भौतिक विकासमा जनश्रमदान गर्ने देखि लिएर आर्थिक संकलन गरी अन्य विभिन्न कामहरू गर्नका लागि पनि अभिभावकहरूमा मतएक्यता नभएकाले काम गर्न अहिले आएर समस्या परिराखेको कुरा श्री महादेव गुप्तेश्वर उच्च माध्यमिक विद्यालय लुङ्गरुपाका शिक्षक अभिभावक सँघका अध्यक्षसँगको कुराकानीबाट प्राप्त हुन पुग्यो ।

यसरी सामुदायिक उच्च माध्यमिक विद्यालय व्यवस्थापनमा समुदायको कमजोरी पक्षमा समुदायबीच मतएक्यता नबन्नुलाई पनि लिन सकिन्छ ।

विद्यालयलाई राजनैतिक केन्द्रका रूपमा लिनु

सामुदायिक उच्च माध्यमिक विद्यालय व्यवस्थापनमा समुदायको अर्को कमजोरी विद्यालयलाई राजनैतिक केन्द्रका रूपमा लिनुलाई पनि लिन सकिन्छ । वर्तमान शिक्षा नियमावली अनुसार विद्यालय व्यवस्थापन समितिका पदाधिकारीहरूको चयन गर्ने क्रममा विद्यालयमा ठूलो राजनीति हुने गर्दछ । पार्टीको राजनैतिक चुनाव भैं विद्यालयमा पनि यो दल र ऊ दल भनेर राजनैतिक रूपमा चुनाव हुने गर्दछ । विद्यालयलाई पवित्र र राजनैतिक स्थलबाट टाढै राख्नु पर्नेमा समुदायबाट आफ्नो राजनीति गर्ने क्रिडास्थलको रूपमा लिने गरेका अनि विद्यालय व्यवस्थापन समितिमा एक राजनैतिक दलले जितेमा अर्को राजनैतिक दलले सहयोग नगर्ने गरेको कुरा श्री

रानीटार उच्च माध्यमिक विद्यालय रानीटारका विद्यालय व्यवस्थापन समितिका अध्यक्षको भनाइ रहेको छ ।

यसरी पवित्र संस्थालाई पनि राजनैतिक केन्द्रका रूपमा समुदायले लिएर विद्यालयमा राजनीति गर्ने गरेबाट विद्यालय व्यवस्थापनमा समस्या पैदा भइरहेको छ । यसकाट सामुदायिक उच्च माध्यमिक विद्यालय व्यवस्थापनका समुदायको अर्को महत्त्वपूर्ण कमजोरी भनेको विद्यालयलाई राजनैतिक केन्द्रका रूपमा लिनुलाई लिन सकिन्छ ।

विद्यार्थीले प्राप्त गरेको नतिजाको विश्लेषण नगर्नु

सामुदायिक उच्च माध्यमिक विद्यालय व्यवस्थापनको अर्को समुदायको कमजोरी भनेको आफ्ना बालबालिकाहरूले परीक्षामा प्राप्त गरेको नतिजाको विश्लेषण नगर्नु हो । आफ्ना नानीहरूले कतिको प्रगति गर्दैछन् ? उनीहरूको पठन पाठनमा के सुधार गर्नु पर्ने हो ? जस्ता विषयवस्तुहरूमा समुदायले वास्ता गर्दैनन् । बालबालिकाहरूलाई विद्यालय पठाए भयो, पास गरे गरून्-नगरे नगरून्, भन्ने जस्ता मान्यताका कारण व्यवस्थापनमा समस्या पैदा भएको हो । माध्यमिक तह विशेष गरी कक्षा १० मा अध्ययनरत बालबावलकाहरूको पढाइको बारेमा तथा उनीहरूले प्राप्त गरेको नतिजाको बारेमा चासो नदेखाएका कारण उच्च माध्यमिक विद्यालय व्यवस्थापनमा विद्यार्थी सम्बन्धि समस्या देखिन पुग्छ ।

यसरी सामुदायिक उच्च माध्यमिक विद्यालय व्यवस्थापनमा समुदायको कमजोरीको रूपमा आफ्ना बालबालिकाहरूले प्राप्त गरेको नतिजाको विश्लेषण नगर्नुलाई पनि लिन सकिन्छ ।

यी माथि उल्लेखित विद्यालय व्यवस्थापनमा समुदायका कमजोरीहरू हुन् ।

सामुदायिक उच्च माध्यमिक विद्यालय व्यवस्थापनमा समुदायका कमजोरीहरू सुधार गर्ने उपायहरू :-

सामुदायिक उच्च माध्यमिक विद्यालय व्यवस्थापनमा देखिएका कमजोरीहरूलाई समुदायबाट नै सुधार गर्नु पर्ने देखिन्छ । सरकारले पूर्ण स्वीकृत नगरी आंशिक रुपमा सञ्चालन अनुदानका भरमा सञ्चालित उच्च माध्यमिक विद्यालयहरूमा समुदायले महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्नु पर्ने भएका कारण उच्च माध्यमिक विद्यालय व्यवस्थापनमा देखिएका समुदायका कमजोरीहरूलाई निम्नानुसार सुधार गर्न सकिन्छ :

अपनत्त्वको भावना

विद्यालय हाम्रो हो, शिक्षक कर्मचारी एकछिनका लागि मात्र हो, विद्यालयबाट हामीले नै फाइदा लिइराखेका छौं । जस्तो भावना समुदायमा फैलाउन सके सामुदायिक उच्च माध्यमिक विद्यालय प्रतिको धारणमा समुदायमा सुधार ल्याउन सकिन्छ । त्यसका लागि अन्तरक्रिया, छलफल, विद्यालयमा गोष्ठी तथा सेमिनारहरूको सञ्चालन गरेर समुदायलाई विद्यालयका बारेमा जानकारी गराउने हो भने उनीहरूमा सामुदायिक उच्च माध्यमिक विद्यालय प्रति अपनत्त्वको भावना जागरण हुन्छ । आफ्ना बालबालिकालाई उच्च माध्यमिक शिक्षा प्राप्त गर्नको लागि गाँऊबाट टाढा पठाउने हो भने आर्थिक बोझ पर्दछ । विदाको समयमा घरमा काम सघाएर उनीहरू विद्यालय गइरहेका छन्, यसबाट हामीलाई आर्थिक रूपमा धेरै सुविधा पुगिराखेको छ । ढिडो-रोटो खाएर आफ्नै निगरानीमा उच्च माध्यमिक विद्यालय पढ्न पाइराखेबाट हामीलाई नै प्रत्यक्ष फाइदा पुगि राखेको छ , जस्ता विषयमा समुदायमा धारण बसाउन सकेको खण्डमा सामुदायिक उच्च माध्यमिक विद्यालय व्यवस्थापनमा सहजता श्रृजना हुन पुग्छ । अतः सामुदायिक उच्च माध्यमिक विद्यालयप्रति समुदायको अपनत्त्वको भावना जगाउनु नितान्त आवश्यक रहेको छ ।

विद्यालय व्यवस्थापन समिति प्रति सकारात्मक भावना

विद्यालय व्यवस्थापन समितिको छनौट हामीबाट नै भएको हो ,भोलि हामी पनि उक्त समितिमा रहेर काम गर्न सक्छौं, जस्ता भावनाहरू समुदायमा पैदा गराउनु पर्छ । विद्यालय व्यवस्थापन समितिले नेतृत्वमात्र लिएको हो, यनीहरूको नेतृत्वमा विद्यालयका आर्थिक, भौतिक, शैक्षिक र व्यवस्थापकीय सबै पक्षमा समुदायले सहयोग

गर्नु पर्छ । हामी सबैले सहयोग नगरेमा कुनै कार्य हुन सक्दैन , जस्ता सकारात्मक भावना पैदा गर्नका लागि समुदायका अभिभावकहरूबीचमा विद्यालयको तर्फबाट घरदैलो कार्यक्रम, विद्यालयमा अन्तरक्रिया, छलफल, सेमिनार एवं कार्याशाला तथा गोष्ठीको आयोजना गरी समुदायकाबीचमा विद्यालय व्यवस्थापन समिति र समुदायको भूमिकाको अनि सम्बन्धको बारेमा स्पष्ट धारणाको विकास गराउने हो भने समुदायको विद्यालय व्यवस्थापन समितिप्रतिको धारणा सकारात्मक हुन पुग्छ र सामुदायिक उच्च माध्यमिक विद्यालय व्यवस्थापनमा समुदायको सकारात्मक भूमिका निर्वाह गर्न सहयोग प्रदान गर्दछ ।

प्रभावकारी विद्यालय अनुगमन

विद्यालय व्यवस्थापनमा विभिन्न भूमिकाहरू निर्वाह गरे पनि समुदायले विद्यालयको अनुगमन नगर्नाले त्यसको प्रभावकारी कार्यान्वयनमा समस्या पैदा भएको छ । विद्यालय स्थापनादेखि लिएर व्यवस्थापनको प्रत्येक पाटा एवं क्षेत्रमा विद्यालयका सेवाक्षेत्रका समुदायले महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरेता पनि अनुगमन प्रक्रियालाई प्रभावकारी बनाउदा समस्या पैदा भएको छ । विद्यालयका आर्थिक, भौतिक, शैक्षिक क्षेत्रहरूको निरन्तर र प्रभावकारी अनुगमन कार्यबाट विद्यालय व्यवस्थापनमा समुदायको भूमिका प्रष्ट हुन पुग्दछ । समुदायले विद्यालयका प्रत्येक क्रियाकलापहरूको प्रभावकारी अनुगमनमा ध्यान पुऱ्याउने हो भने सामुदायिक उच्च माध्यमिक विद्यालय व्यवस्थापन प्रक्रिया चुस्त, दुरुस्त बनाउन थप सहयोग पुग्दछ । त्यसैले विद्यालयको अनुगमन प्रक्रियालाई प्रभावकारी बनाउदै विद्यालयको बारेमा सम्पूर्णा क्रियाकलापहरूका बारेमा समुदायलाई जानकारी हुँदा विद्यालय व्यवस्थापन थप प्रभावकारी हुन पुग्दछ ।

विद्यार्थीहरूको उपस्थिति

विद्यालय व्यवस्थापनमा समुदायको भूमिका सुधार गर्नु पर्ने पक्षमा विद्यार्थीहरूको उपस्थिति बारेमा चासो जगाउनु पनि एक महत्त्वपूर्ण सुधार गर्नु पर्ने पक्ष हो । आफ्ना बालबालिकाहरू विद्यालयमा पठाउदैमा सबै कुरा प्राप्त हुँदैन । घरकाट विद्यालय हिडेका विद्यार्थीहरू विद्यालय पुगे की, पुगेनन् ? विद्यालयमा समयसम्म अध्ययन गर्दछन् की छैनन् ? जस्ता कुराहरूमा समुदायले चासो देखाउनु पर्दछ ।

विद्यालय स्थापनामात्र गरेर त्यसमा विद्यार्थीको उपस्थिति नै नहुने हो भने त्यसको कुनै अर्थ रहदैन, त्यसैले आफ्ना बालबालिकाहरू विद्यालयमा उपस्थित भइरहेका छन् छैनन्, भन्ने बारेमा अभिभावकहरूमा चासो जगाउनु पर्दछ । विद्यालयले समुदायका मानिसहरूलाई बेलाबेलामा भेला गराएर उनीहरूमा नानीहरूका बारेमा जानकारी गराउने हनि दिनक विद्यालयमा उपस्थित हुने विद्यार्थीहरूको बारेमा सकारात्मक भनाइ राखेर तुलनात्मक रूपमा अरु सहपाठीहरूसँगको जानकारी गराउने हो भने समुदायमा आफ्ना बालबालिकाहरूको विद्यालय उपस्थितिका बारेमा चासो जागेर आउने गर्दछ ।

त्यसैले सामुदायिक उच्च माध्यमिक विद्यालय व्यवस्थापनमा समुदायले आफ्ना बालबालिकाहरूको विद्यालय उपस्थितिमा चासो राखेर व्यवस्थापनमा सुधार ल्याउन सकिन्छ ।

समुदायमा मतएक्यता

भिन्न भिन्न सोच र धारणा भएका समुदायका मानिसहरूमा विद्यालयप्रति मतएक्यता जगाउनु पर्दछ । विद्यालय हाम्रो हो यसमा हामी सबै मिलेर काम गर्नु पर्दछ, भन्ने खालको भावना उनीहरूमा सृजना गर्नु आवश्यक हुन्छ । विद्यालयका बारेमा एक अर्काको बीचमा खुट्टा तानातानको अवस्थाबाट मुक्त राख्नु पर्दछ । राजनैतिक, धार्मिक, जातीय तथा साम्प्रदायिक कुराहरूभन्दामाथि उठेर विद्यालयका लागि समुदाय एक भएर लाग्नु पर्दछ, भन्ने भावना पैदा गराउनु पर्दछ । शिक्षक, विद्यालय व्यवस्थापन समिति, शिक्षक अभिभावक संघ जस्ता निकायहरूले नेतृत्वकारी भूमिका निर्वाह गरी समुदायमा एकताको भावना पैदा हुन पुग्दछ ।

विद्यालय गैर राजनैतिक केन्द्र

वर्तमान समयमा विद्यालयलाई राजनैतिक गर्ने केन्द्रको रूपमा लिइरहेको पाइन्छ । समुदायकाबीचमा पनि राजनैतिक प्रभाव पर्ने गरेको छ । शिक्षक एवं विशेष गरेर प्रधानाध्यापकहरू जुन राजनैतिक विचार धाराका छन्, विद्यालय व्यवस्थापन समिति र शिक्षक अभिभावक संघमा सोही राजनैतिक दलका मानिसहरू ल्याउन होडबाजी गर्ने प्रवृत्त बढेको पाइन्छ । विद्यालयलाई विशुद्ध संस्थाको रूपमा विकास गर्नु पर्नेमा यो दल र त्यो दल भनेर प्रधानाध्यपक र विद्यालय व्यवस्थापन समितिलाई जोडेर हेर्ने गरिन्छ । यसबाट समुदायमा राजनैतिक विभाजन हुन पुग्दछ । त्यसैले समुदायमा

विद्यालयलाई राजनैतिक अखडाबाट मुक्त गराउनु पर्दछ । विद्यालय साभ्ना सम्पत्ति भएका कारण विद्यालयका विभिन्न समिति निर्माणमा राजनीति दलका मान्छे भनेर निर्वाचित गर्नुको सट्टा समनजका प्रतिष्ठित अभिभावकलाई नेतृत्वमा ल्याउन सके वा राजनैतिक छापबाट अलग रहेका अभिभावकलाई नेतृत्व दिन सके विद्यालयलाई राजनैतिक केन्द्रका रूपबाट टाढा राख्न सकिन्छ ।

अतः विद्यालय व्यवस्थापनमा देखिएका राजनैतिक अखडालाई त्यसबाट अलग्गै राख्नु पर्दछ । त्यस बारेमा समुदायका प्रत्येक नागरिकमा जनचेतना फैलाएर उक्त समस्यालाई समाधान गर्न सकिन्छ । त्यसैले समुदायको उक्त कमजोरीलाई विद्यालय राजनैतिक केन्द्रबाट अलग पार्ने हो र शिक्षकहरूले पनि खुलेर विद्यालयमा राजनीति नगर्ने हो भने विद्यालयको उक्त समस्यालाई समाधान गर्न सकिन्छ ।

विद्यार्थीले प्राप्त गरेको नतिजाको जानकारी

कुनै कुरा लगानी गर्ने वित्तिकै त्यसको प्रतिफलको आशा गरिन्छ । समुदायले विद्यालयका विभिन्न क्षेत्रमा लगानी गरेको हुन्छ ,त्यो लगानीको प्रतिफल भनेको आफ्ना बालबालिकाहरूको शैक्षिक उपलब्धी नै हो । आफ्ना बच्चाहरूले केकतिको प्रगति गरे भन्ने बारेमा समुदायलाई जानकारी गराएर उनीहरूमा एकातिर हौसला पैदा गर्न सकिन्छ भने अर्कोतर्फ बालबालिकाहरूका शिक्षामा देखिएका कमजोरी देखिएमा त्यसमा सुधार गर्नु पर्ने भावना समुदायमा पैदा हुन पुग्दछ । आफ्ना नानीहरूलाई थप समय उपलब्ध गराएर हो वा के गरेर हो उनीहरूको शैक्षिक उन्नतिमा सुधार ल्याउन सकिन्छ । त्यसबाट विद्यालय व्यवस्थापनमा समुदायलाई मार्गदर्शन गर्न सहयोग गर्दछ । त्यसैले सामुदायिक उच्च माध्यमिक विद्यालय व्यवस्थापनमा देखिएका समस्या समाधानका लागि विद्यार्थीले प्राप्त गरेको नतिजाको बारेमा समुदायलाई जानकारी गराउनुबाट हुन्छ ।

नेपालको वर्तमान शैक्षिक संरचना अन्तर्गत दुई तहको विद्यालय संरचना छ । यसै अनुरूप आधारभूत तह भनेर कक्षा १-८ लाई जनाउँछ भने माध्यमिक तह भनेर कक्षा ९-१२ लाई जनाउँछ तर यो संरचना पूर्ण रूपमा लागु भइ नसकेको अवस्थामा विद्यालयलाई प्राथमिक,निम्न माध्यमिक,माध्यमिक, र उच्च माध्यमिक तहमा विभाजन गरिएको छ । यसै आधारमा उच्च माध्यमिक तहको व्यवस्थापनमा

देखिएका समस्याहरु के-के हुन ? उच्च माध्यमिक विद्यालय व्यवस्थापनमा समुदायको भूमिका के कस्तो रहेको छ ? जस्ता उद्देश्य बनाएर गरिएको यस अध्ययनबाट प्राप्त नतिजालाई यहाँ देखाईएको छ ।

उच्च माध्यमिक विद्यालय व्यवस्थापनमा समुदायको भूमिका अपरिहार्य रहेता पनि सम्पूर्ण क्षेत्रमा सबै सरोकारवालाहरूको समान चासो र सहभागिता नरहेको अध्ययनबाट थाहा पाइयो । विद्यालय समुदायबाट नै सञ्चालित हुने भएका कारण भौतिक व्यवस्थापन,शैक्षिक व्यवस्थापन,आर्थिक व्यवस्थापन जस्ता विषयहरूमा समुदायको भूमिका नै महत्त्वपूर्ण मानिन्छ । अध्ययन गरिएको विद्यालय श्री महादेव गुप्तेश्वर उच्च माध्यमिक विद्यालय लुङ्गरुपाको भौतिक व्यवस्थापनमा दुई वटा भवनहरु स्थानीय समुदायबाट नै निर्माण भएको पाइयो । श्रमदान तथा आर्थिक संकलन गरि स्थानीय स्रोत साधनबाट नै भवन निर्माण भएको र उक्त भवन निर्माणमा समुदायको भूमिका महत्त्वपूर्ण रहेको पाइयो । शिक्षक व्यवस्थापनमा समेत अभिभावकहरूले आर्थिक संकलन गरेको, उच्च माध्यमिक विद्यालयको सम्बन्धन लिनको लागि आवश्यक रकम रु ८,००,०००/- पनि समुदायबाट नै संकलन गरेर जम्मा गरेको साथै शिक्षकहरूको त.भ. वितरण गर्नका लागि विद्यालयले आर्थिक लगानी समुदायमा नै गर्ने गरेको र त्यसको व्याज चौमासिक रुपमा उठाइ त्यसैबाट विद्यालयले आवश्यक खर्च गर्ने गरेको कुरा सहायक प्रधानाध्यापकसँगको छलफलबाट प्राप्त भयो । उच्च माध्यमिक विद्यालय स्थापनादेखि यो अध्ययन गर्दा सम्मको अवस्थालाई हेर्दा विद्यालयको हरेक क्रियाकलापमा समुदायको सक्रिय सहभागिता रहेको,विद्यालयले विद्यालय व्यवस्थापन सम्बन्धि निर्णय गर्नु पर्दा समुदायको राय परामर्श लिएरमात्र गर्ने गरेको कुरा विद्यालयसँग सरोकार राख्ने अभिभावकहरूसँगको छलफलबाट प्राप्त भयो ।

त्यस्तै श्री रानीटार उच्च माध्यमिक विद्यालय रानीटारको विद्यालय व्यवस्थापनमा समुदायको भूमिकालाई हेर्दा विद्यालयको भौतिक,आर्थिक,शैक्षिक र व्यवस्थापकीय भूमिका निर्वाह गरेको पाइयो । समुदायबाट उच्च माध्यमिक विद्यालय बनाउनको लागि रु १,४७,०००/- चन्दा संकलन गरि उच्च माध्यमिक विद्यालय

सञ्चालन प्रारम्भ गरेको, वर्तमान समयसम्म विद्यालयलाई विद्यालय सहयोग शीर्षकमा समुदायबाट शुल्क प्रदान गरिराखिएको पाइयो ।

अर्को उच्च माध्यमिक विद्यालय श्री इथुङ्ग उच्च माध्यमिक विद्यालय इथुङ्गमा पनि समुदायले आर्थिक संकलन तथा श्रमदान दुवै प्रक्रियाबाट रु ४,९०,०००/- संकलन गरेको र वर्तमान समयसम्म पनि निरन्तर रुपमा आर्थिक,भौतिक सहयोग गरिरहेको पाइन्छ ।

यस पाँचथर जिल्लाका ३१ वटा सामुदायिक उच्च माध्यमिक विद्यालयहरूमध्ये लुङ्गरुपा र रानीटार गाँऊ विकास समितिका ३ वटा सामुदायिक उच्च माध्यमिक विद्यालयहरूमा सामुदायिक उच्च माध्यमिक विद्यालय व्यवस्थापनमा समुदायको भूमिका सम्बन्धि अध्ययनको क्रममा एफ.डब्लु.टायलरको वैज्ञानिक व्यवस्थापनको सिद्धान्तसँग तुलनात्मक सम्बन्ध रहेको छ । टायलरले प्रयोगमा ल्याएको सिद्धान्तमा व्यवस्थापक र कामदारको सम्बन्धमा मात्र उद्योगको प्रगति हुने र नहुने कुरा उल्लेख गरेका छन् । यस सैद्धान्तिक खाकाले चर्चा गरे जस्तै समुदायले व्यवस्थापक बनेर विद्यालयमा सकारात्मक परिवर्तन ल्याउनु पर्छ । समुदायले व्यवस्थापकको रुपमा रहेर कार्यहरूको जिम्मेवारी लिनु पर्छ । विद्यालयको भौतिक,आर्थिक,शैक्षिक लगायतका व्यवस्थापकीय पक्षहरूको राम्रो प्रबन्ध गर्नु पर्ने अनि मात्र सामुदायिक उच्च माध्यमिक विद्यालयको शैक्षिक उन्नति र प्रगति हुने कुरा यस अध्ययनबाट प्राप्त गर्न सकिन्छ ।

सामुदायिक उच्च माध्यमिक विद्यालय व्यवस्थापनमा देखिएका समस्याहरूलाई टायलरको सिद्धान्त अनुसार समुदायले शिक्षकहरूका नियुक्ति, स्थायित्व , बहुवा, सेवा,सुविधा, तालिम जस्ता विषयमा अवसर प्रदान गर्नु पर्दछ । विद्यालयको स्तरोन्नति गर्न,भवन,शौचालय निर्माण र विद्यालय व्यवस्थापनका अन्य क्रियाकलापमा तत्परता पुर्‍याउनु पर्दछ । टायलरको सिद्धान्त जस्तै कामदार,संस्था र समुदायको त्रिकोणत्मक सम्बन्ध स्थापीत हुनु पर्दछ । त्यसैले यस अध्ययन कार्यको लागि टायलरको वैज्ञानिक व्यवस्थापन सिद्धान्त अनुसार सामुदायिक उच्च माध्यमिक विद्यालय समुदायबाट नै स्थापित र संचालित भएका कारण त्यसको व्यवस्थापन रेखदेख लगायतका क्रियाकलापमा समुदायले भूमिका निर्वाह गर्नु पर्दछ र यस अध्ययनले सोही कुरा प्राप्त भएको छ ।

परिच्छेद पाँच

निष्कर्ष र सुझाव

निष्कर्ष :

सामुदायिक उच्च माध्यमिक विद्यालय व्यवस्थापनलाई समयानुकूल,शैक्षिक उद्देश्य अनुरूपको बनाउनु पर्ने खाँचो रहेको निष्कर्ष अध्ययनको छ । सामुदायिक उच्च माध्यमिक विद्यालय व्यवस्थापनको लागि समुदायको भूमिकामा परिवर्तन ल्याउनु पर्ने र त्यसका लागि थप अध्ययन अनुसन्धान गर्नु पर्ने देखिन्छ । समुदायमा रहेका सामुदायिक उच्च माध्यमिक विद्यालय सम्बन्धि खराब धारणा हटाउन र विद्यालयबाट त्यसको खोजि गर्न सकिन्छ । सामुदायिक उच्च माध्यमिक विद्यालयहरू आर्थिक,भौतिक,शैक्षिक र व्यवस्थापकीय रूपले पछि परेको पाइयो । यी सम्पूर्ण कुराको प्राप्ति समुदायले तथा सरकारी पक्षबाट सक्रिय रूपमा क्रियाशिल भएर अगाडि बढ्दा सम्भव हुन्छ,भन्ने निष्कर्ष निकालियो । त्यसका लागि समुदाय जागरुक भई समुदायको विद्यालय प्रतिको धारणामा परिवर्तन ल्याउन चेतनामुलक कार्यक्रम सञ्चालन गर्नु पर्दछ । विद्यालय,विद्यालय व्यवस्थापन समिति,लगायतका प्रतिनिधिमुलक संस्थाहरु प्रति सकारात्मक भावनाको विकास गराउनु नितान्त आवश्यक छ ।

अनुसन्धानको क्रममा समुदायले विद्यालयप्रति चासो नराखेको पाइयो । सामुदायिक उ.मा. वि. आफैले आर्थिक, भौतिक कुराहरुको संकलन गरी निमार्ण गरेको तर उ.मा. वि. कसरी चल्दैछ ? विद्यार्थीहरुको उपस्थिति कस्तो छ ? शिक्षकहरुको नियमितता के-कस्तो छ ? भनेर विद्यालयको अनुगमन समुदायबाट नभई रहेको अवस्था पाइयो ।

अध्ययनको क्रममा अनुसन्धानात्मक क्षेत्रमा गई विभिन्न विधिको प्रयोग गरी तथ्याङ्कहरु संकलन गरिएको थियो । त्यसक्रममा प्राथमिक तथा द्वितीय स्रोतसम्म पुगिएको थियो । यस क्रमा अनुसन्धानकर्ता आफै अध्ययन क्षेत्रमा गई उत्तरदाताहरूसँग छलफल, अन्तरवार्ता, अवलोकन आदि विधिको प्रयोग गरी

तथ्याङ्कहरू संकलन गरिएको थियो । यसका साथै समुदायको भूमिका सम्बन्धि विभिन्न लेख, रचना तथा साहित्यको पनि अध्ययन गरिएको थियो ।

सामुदायिक उच्च मा. वि. व्यवस्थापनमा समुदायको भूमिका सम्बन्धमा अध्ययन गर्नेक्रममा विद्यालयप्रति अभिभावकको सक्रियता कम भएको पाइयो । विद्यालय व्यवस्थापन समितिले नै सबै कुरा गर्दछ । हामीहरूले त्यसबारेमा केही गर्नु पर्दैन भन्ने जस्ता नकारात्मक भावना अधिकांश समुदायका महानुभावहरूमा रहेकोले सामुदायिक उ.मा.वि.व्यवस्थापनमा चाहे अनुसारको सुधार र प्रगति हुन नसकेको कुरा अनुसन्धानबाट प्राप्त भयो । सामुदायिक उ.मा.वि.हरूको स्तरोन्तति तथा शैक्षिक गुणस्तर बृद्धि गर्नको लागि यी विविध कारणबाट समस्या पैदा भइरहेको पाइन्छ ।

सुझावहरू:-

सामुदायिक उच्च माध्यमिक विद्यालय व्यवस्थापनमा समुदायको भूमिका विषयको यस अध्ययनको क्रममा प्राप्त नतिजाको विश्लेषण गरि निम्न तहमा सुझावहरू प्रस्तुत गरिएको छ ।

नीतिगत तहमा

सामुदायिक उच्च माध्यमिक विद्यालय व्यवस्थापनमा समुदायको व्यापक सहभागिता जुटाउनको लागि सबै उच्च माध्यमिक विद्यालयहरूलाई एउटै धरातलमा नराखी राष्ट्रिय स्तरबाटै व्यवस्थापनको लागि व्यवस्था गरिनु पर्दछ । सामुदायिक उच्च माध्यमिक विद्यालयहरूको व्यवस्थापन गर्दा भौगोलिक अवस्था, विद्यालयको आर्थिक अवस्था, समुदायको विद्यालय प्रतिको सक्रियकता लगायतका कुराहरूलाई ध्यानमा राखेर उक्त कुराहरूको व्यवस्थापन गर्नु पर्दछ । सामुदायिक उच्च माध्यमिक विद्यालयहरूको व्यवस्थापनमा सुधार ल्याउन विद्यालय प्रशासन, वि. व्य. स., शि. अ. संघ, अभिभावक, विद्यार्थी लगायत सम्पूर्ण समुदाय नै सक्रिय हुनुपर्दछ र एक अर्कामा घनिष्ट सम्बन्ध स्थापित गर्नुपर्दछ । विद्यालय समुदाय बीचको सम्बन्धलाई अन्तरक्रियात्मक रूपमा अगाडि बढाउनु पर्दछ । विद्यालय हाम्रो पनि हो भन्ने भावना समुदायमा जगानउनको लागि समुदायमा विभिन्न प्रकारका गोष्ठी, सेमिनार, छलफल, घरदैलो कार्यक्रम, अभिभावक भेटघाट लगायतका कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्न सकिन्छ।

सरकारको तर्फबाट पनि सामुदायिक उच्च माध्यमिक विद्यालय सञ्चालनको सम्बन्धनमात्र नदिएर त्यसको रेखदेख र अनुगमन प्रणालीलाई सवल,सक्षम र समय सापेक्ष बनाउदै लानु आवश्यक छ । समुदायलाई क्रियाशिल बनाई उच्च माध्यमिक विद्यालयको शैक्षिक,भौतिक,आर्थिक एवं व्यवस्थापकीय व्यवस्थापनका लागि समुदायसँग छलफल,अन्तरक्रिया,भेटघाट,जस्ता कार्यक्रमहरु आयोजना गरेमा र सोहीअनुसारको नीति नियम बनाएर लागु गरेमा सामुदायिक उच्च माध्यमिक विद्यालय व्यवस्थापनमा समुदायलाई आफ्नो भूमिकाको बारेमा अवगत हुन्छ ।

अभ्यास तहमा

विद्यालय प्रतिको समुदायको नकारात्मक भावनालाई हटाई विद्यालयमा अपनत्वको भावना पैदा गर्नुपर्छ । विद्यालय अनुगमन कार्यलाई प्रभावकारी बनाउदै समुदायबाट विद्यालयको अनुगमन गराउने वातावरण सृजना गर्नुपर्दछ । समुदायका बीचमा जातीय, साम्प्रदायिक, राजनैतिक रुपमा विखण्डन हुने खालको कुराबाट टाढा राख्नको लागि जनचेतनामूलक कार्यक्रमको आयोजना गर्नु पर्दछ । । यसबाट समुदायका प्रत्येक नागरिकलाई विद्यालयप्रति जातीय, साम्प्रदायिक र राजनैतिक दृष्टिकोणले हेरिने नकारात्मक भावनालाई हटाउन मद्दत पुग्दछ । समुदायबाट आफ्ना बालबालिकाहरुले परीक्षामा प्राप्त गरेको नतिजाको विश्लेषण गर्ने परम्पराको थालनी गर्नुपर्छ । विद्यालयको तर्फबाट प्रत्येक परीक्षा सञ्चालन पश्चात नतिजा दिँदा विद्यार्थीलाई भन्दा अभिभावकलाई बोलाएर छलफल, अन्तरक्रिया चलाई दिने हो भने आफ्ना बालबालिकाहरुले कहाँ कति गल्ती कमजोरी गरेछन् र अब कसरी सुधार गर्न सकिन्छ भन्ने कुरामा उनीहरुलाई थाहा हुन्छ त्यसैले नतिजाको विश्लेषण गराउने गरेमा सामुदायिक उच्च माध्यमिक विद्यालय व्यवस्थापनमा सुधार ल्याउन सकिन्छ ।

समुदायको आर्थिक अवस्थालाई मध्यनजर राखेर उनीहरुबाट सहयोग लिने। भौतिक निर्माण तथा मर्मत कार्यमा पनि विद्यालयमा अध्ययन गरिरहका बालबालिकाका अभिभावक र अन्यलाई प्राथमिकताको आधारमा श्रमदानमा लगाउने । विद्यालयका हरेक क्रियाकलापहरुलाई विद्यालयबाट पारदर्शिता अपनाउने हो भने समुदायले विद्यालयलाई आफ्नो र विद्यालयका प्रत्येक क्रियाकलाप मेरा हुन् भन्ने भावना राख्न पुग्दछ । सक्रिय अभिभावकहरुलाई विद्यालयको तर्फबाट सम्मान र

पुरस्कारको व्यवस्था गर्ने हो भने उनीहरूमा हौसला बढ्न पुग्छ । यी विविध कुराहरूबाट सामुदायिक उच्च माध्यमिक विद्यालय व्यवस्थापनमा समुदायको भूमिकालाई थप प्रभावकारी बनाउन मद्दत पुग्दछ ।

अनुसन्धान तहमा

सामुदायिक उच्च माध्यमिक विद्यालयहरूमा समुदायको भूमिका सम्बन्धमा अध्ययन गर्ने कुनै पनि अनुसन्धानकर्ताको लागि निम्नानुसारका सुझावहरू प्रस्तुत गरिएको छ ।

सामुदायिक उच्च माध्यमिक विद्यालय व्यवस्थापनमा समुदायको भूमिका महत्वपूर्ण मानिन्छ । सामुदायिक उच्च माध्यमिक विद्यालय समुदायबाट नै सञ्चालित र व्यवस्थित हुने भएकोले यसका आर्थिक,भौतिक,शैक्षिक,मानव संसाधन सम्बन्धि विषयमा अध्ययन,अनुसन्धान गर्न सकिन्छ । यसका साथै शिक्षक व्यवस्थापन,विद्यार्थी व्यवस्थापन,लगायतका विषयमा समेत अध्ययन अनुसन्धान गर्न सकिन्छ । यी बाहेक सामुदायिक उच्च माध्यमिक विद्यालय व्यवस्थापनमा प्राचार्यको भूमिका,शिक्षकको भूमिका, विद्यालय व्यवस्थापन समितिको भूमिका,शिक्षक अभिभावक सँगको भूमिका,उच्च माध्यमिक शिक्षा परिषद्को भूमिका,स्थानीय निकायको भूमिका जस्ता विषयहरूमा अनुसन्धान गर्न सकिन्छ ।